

Véri Dániel

A Sakterpolkától az Egészséges Fejbőrig: a tiszaezlári vérvád zenei szubkultúrái

1. BEVEZETÉS

A tiszaezlári vérvád és per (1882–83) kivételes helyet foglal el a magyar társadalomtörténetben.¹ Az eset kultúrtörténeti jelentőségét jól mutatja a kortárs, valamint a későbbi irodalmi, zenei, képzőművészeti és filmes feldolgozások nagy száma is.² Ezek összességének jellemzésére itt nem áll módunkban kitérni, megkockáztatható mindenesetre az az állítás, hogy Tiszaezlár legalább két csoport szemében különös jelentőségre tett szert: az eset magyar zsidó művészek, illetve a hazai szélsőjobboldal számára egyaránt identitásformáló erővel bír.³ Tiszaezlár antiszemita toposzá vált, a magyar szélsőjobboldal mitológiájának kulcseleme.⁴

Jelen tanulmányban bemutatjuk nemcsak az egyes, Tiszaezlárhoz kapcsolódó zeneműveket, de azok működési és hatásmechanizmusát, közönségét is. Az egyes műveket nem minőség-szempontról vizsgáljuk, hanem mint társadalmi folyamatok zenei megjelenését: ezért nem e zenék – gyakran kétes – zenei történeti értéke a fontos számunkra, hanem az általuk kiváltott társadalmi hatás. A művek legtöbbje itt kerül először tárgyalásra; egyes, korábban népzenei és irodalomtörténeti tanulmányokban szereplő műveket pedig új megközelítésből, egymással összefüggésben, illetve szélesebb társadalmi kontextusban elemzünk.

A szóban forgó művek műfaja különböző, természetesen a legtöbb népdal, de akad köztük egy polka és két rockszám is. Habár a népdalok előtörténete a vérvádat megelőző évekre megy vissza, legtöbbjük keletkezése feltehetően – a polkához hasonlóan – 1882–83 körülre tehető. Továbbélésük és hatásuk azonban még a második világháború utáni évtizedekben is kimutatható. A rockegyüttes dalai már későbbiek: a rendszerváltás után íródtak. A műfajok különbözőségének megfelelően az egyes zeneművek előállítói, valamint befogadói csoportjai is eltérőek, e zenék hatásukat különböző társadalmi rétegek között fejtették, illetve fejtik ki. Ezek a zenei műfajoknak megfelelően rétegződő, egymás-

sal gyakran összefüggésben is álló csoportok alkotják a tiszaezlári vérvád zenei szubkultúráit.

Minden, itt bemutatásra kerülő esetben zenéről van szó, ennek ellenére az egyes művekben megfogalmazódó mondanivalót sosem a dallam fejezi ki. A zene elsősorban kommunikációs csatorna; a tiszaezlári vérváddhoz kötődő tartalmi elemeket a szöveg, illetve ennek hiányában a kép hordozza. A zenei megfogalmazás azonban hatékony eszközt nyújt a tartalom kifejezéséhez, és nem kis mértékben felelős e művek mozgósító erejéért is. Legyen szó tánczenéről, népdalról vagy éppen rockszámról, a zene mindegyik esetben közösségi műfaj. Előadása társasági esemény, amely közönséget feltételez, ez a tény megsokszorozza hatóerejét. Egyes esetekben konkrét források vallanak arról, hogyan is „működtek” ezek a zenék a gyakorlatban, más esetekben csak a körülményekből következtethetünk erre. Mind a mű-, illetve népdalok terjedésével, mind a polka születésével kapcsolatban fontos kiemelni a sajtó, így különösen az élclapok szerepét: jól láthatóan egész iparág épült az úgynevezett antiszemita közönség igényeinek kielégítésére.

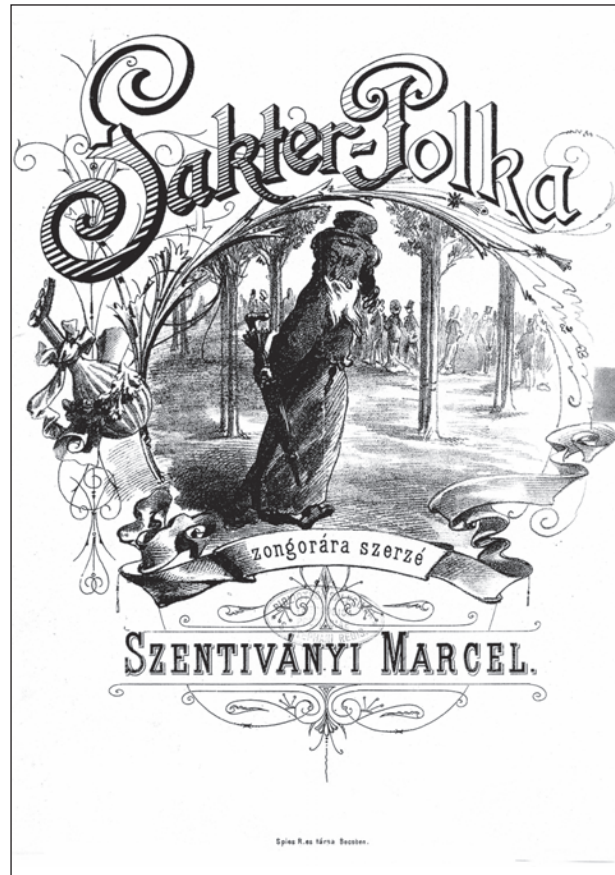
Szélesebb kontextusban szemlélve az itt tárgyalt zenei, valamint a további irodalmi, képzőművészeti és filmes „feldolgozások” nem kizárólag Tiszaezlárról vallanak: az eset recepciótörténete hű tükröt nyújtja az elmúlt 130 év magyar történelmének. Az újabb és újabb interpretációk ugyanis mindig az adott korszakra jellemző olvasatát nyújtják a vérvád-történetnek. Így például a második világháború után, magyar zsidó képzőművészek munkáiban Tiszaezlár a holokausztról való beszéd rejtett formájává válik, míg a rockegyüttes felvételeiben a rendszerváltás utáni antiszemitizmus kódolt jellege köszön vissza. Tiszaezlár zenei recepciótörténetének feltárása hozzájárulhat annak megértéséhez, hogyan őrizhette meg egészen napjainkig kiemelt szerepét és mozgósító erejét egy eredendően premodern hiedelem.

2. SAKTERPOLKA

1883 tavaszán egy különös kotta látott napvilágot az Osztrák–Magyar Monarchia területén. Szót sem érdemelne a négyoldalas zongoradarab, ha fedőlapján nem a következő feliratot olvasnánk: „Sakter-Polka” [sakter: az állatok kóser vágását végző személy].⁵ A kedélyes cím ellenére a nyomtatvány természetesen nem a zsidó mészárosok tánczene iránti igényét volt hivatott kielégíteni; másra utalnak a megjelenés körülményei. Előző évben robbant ki a tiszzaeszlári vérvád, míg a kiadást követő nyáron zajlott a tárgyalás, amelynek végén minden vádlottat felmentettek. Innen a polka címe: a gyilkossággal vádolt, börtönben tárgyalásra váró sakterokra utal.

A kotta litográf címlapjának felső részén található díszes „Sakter-Polka” felirat alatt gazdag ornamentika öleli körbe az illusztrációt. Az ábrázolás előterében hosszú fekete ruhát – minden bizonnyal kaptánt – és fekete kalapot viselő, hosszú fehér szakállú férfi látható. A vicsorgó, nagyorrú, ellenszenves, sztereotipikusan zsidó figura a címben említett sakter, aki azonban baljában kés helyett mindössze egy csukott, fekete esernyőt szorongat. A kép középterének lombos fái mögött egy tisztáson úri társaság mulat: cilinderes férfiak és nyári ruhás nők. „A zsidó” és a társaság ruházatának kontrasztja rámutat a figura kívülállására, másságát támasztják alá agresszív vonásai is. Az eltorzult arcú sakter a társaságtól tisztas távolban lépdél, fejét hátrafordítva kinéz a képből. Dühödten tekintete a növényi ornamentika között megbúvó egyetlen tárgyábrázolása: egy lantra és az alatta lévő papírtekercsre irányul.

A részletek kissé vázlatos kidolgozása ellenére összetett ábrázolással állunk szemben: a címlap kétszeresen is visszaüt a zeneműre. A tekercs a kottát szimbolizálhatja, míg a – zongora helyett ábrázolt – lant a zenét. A címszereplő sakter így az őt gúnyoló *Sakterpolka* szimbolikus ábrázolását nézi dühödten. A második, önreferenciális utalás a potenciális felhasználók körével kapcsolatos. Éppen a háttérben látható úri társaság lehetett ugyanis a kiadvány célközönsége: társas összejövetelek nyújthattak alkalmat a tánczene lejátszására. Egy átlagos polkáról van tehát szó, amelynek éppen címe és címlapja vihett egyedi ízt a multságba. Ügyes reklámfogásnak tekinthetjük, hogy a kiadó a közismert esetre utaló illusztrációval jelentette meg a kottát, hiszen a címlap volt az, amely a nem egy meghatározott zeneművet kereső vásárlót választásában legerősebben tudta befolyásolni.⁶ Az aktuális mondanivalójú címlap hatásosan emelhetette ki a kottát a hasonló tánczenék közül. Vásárlók bizonyára

Szentiványi Marcel: Sakterpolka, Budapest, Bartalits Imre (nyomda: Bécs, Spies R. és társa), 1883

számosan akadtak, hiszen a vérvád-ügyet ország-szerte tárgyalta a sajtó minden rétege.

A zeneszerzőről, „Szentiványi Marcel”-ről sajnos semmit sem tudunk, nem ismerünk más, tőle származó zeneművet. A címlap alján feltüntetett kiadóval – „Spies R. es társa Becsben [sic!]” – már nagyobb a szerencsénk. Feltehetően a kottanyomtatás specifikumai miatt volt szükség bécsi kiadásra, a helytelenül magyarosított, ékezet nélküli írásmód is osztrák cégre utal. „R. Spies”, illetve „R. Spies & Co.” valóban számos német nyelvű kötetet adott ki, azonban a *Sakterpolkán* kívül mindezidáig más, magyar piacra szánt kottájuk nem került elő.⁷

A címlapot követő zongoradarab négy oldalas. A C.2. lemezszámú kotta első oldalán ismét szerepel a szerző neve, valamint a cím is, utóbbi kissé eltérő írásmóddal, kapitálissal szedve: „SAKTER POLKA”.⁸ Nem elképzelhetetlen, hogy a zongoradarab már korábban elkészült, és csak a vérvád-észet kihasználva, a forgalom növelése érdekében kapott új címet és címlapot. A kiadótól, illetve a szerzőtől származó további kották hiányában ezt nem állít-

hatjuk biztosan, mindenesetre nem lenne idegen a korszak gyakorlatától.⁹

A kotta egyetlen ismert példánya az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárában maradt fenn. A szerző más műveinek és a kotta további példányainak hiányát – legalább részben – betudhatjuk e kiadványok könyvekhez képest gyengébb kiállításának és intenzívebb használatának. A fennmaradt példányon szereplő gyűjteményi bélyegző szerint az eredetileg a szaléziak Szent Istvánról elnevezett Magyar Tartománya könyvtárának gyűjteményét gazdagította.¹⁰ Rejtély, honnan kerülhetett a profán tánczenét tartalmazó, antiszemita kiadvány a szaléziak 1926-ban alapított tartományának könyvtárába, jelenlegi őrzési helyére feltehetően a rend 1950-es feloszlatása után került a kotta.¹¹

Nem a *Sakterpolka* volt azonban az első antiszemita kotta Magyarországon, 1871-ben a *Borszem Jankó* a következőket írta: „(Zene-művek) Megjelent Huszitatáborszky és Parch zenemű-kereskedésében: »Hep! Hep!«-polka, orgonára. – »Zsidó, zsidó, k – anyád« Eredeti csárdás. Canon.”¹² A kiadó valójában a Táborzsky és Parsch lehetett, az itt polkaként szereplő hep-hep antiszemita gúnydalaként volt ismert a vérvád idején is, címe minden bizonnyal az 1819-es, német zsidók elleni hep-hep zavargásokra megy vissza.¹³ Habár a karikírozott kiadványok egyelőre nem kerültek elő, létezésük valószínűsíthető, mivel a lap élcei rendszerint aktualitásokra épültek. Ennek fényében egyértelmű, hogy a polka megjelenésének idején nem jelenthett újdonságot a közönség számára egyes zeneművek zsidóellenes irányultsága.

A *Sakterpolka* tudomásunk szerint egyetlen későbbi említése Kolosváry-Borcsa Mihály hírhedt antiszemita könyvében, *A zsidókérdés magyarországi iródmájában* (1943) szerepel.¹⁴ Helyesen ismeri fel Kolosváry-Borcsa szellemi rokonságukat, amikor Szentiványi Marcel nevét félkövérrel szedi: kötetében azokat a műveket jelöli így, amelyek „iránya magyar és antiszemita”.¹⁵ Maga a bibliográfiai tétel a kiadásról többletinformációval szolgál: „Bp. Bartalits Imre. Spies R. és tsa. Bécsben.” Eszerint Bécsben csak a nyomtatás történt volna, a kiadó valójában Bartalits Imre volt.

3. EGY ANTISZEMITA KIADÓ: BARTALITS IMRE

Kolosváry-Borcsa Bartalitsra vonatkozó információja feltehetően a következő hirdetésből származott: „A »Füstölő« kiadásában megjelent / »SAK-

T i s z a - E s z l á r
a multban és jelenben.
Írta:
ÓNODY GÉZA
országgyűlési képviselő.

A 17 ivre terjedő díszes kiállítású és nagy-
érdekű mű ára 1 frt 50 kr.
**Megrendelhető Bartalits Imrénél s az ország
minden nem-zsidó könyvkereskedőinél**

A „Füstölő” kiadásában megjelent
„SAKTER POLKA”
zongorára szerző Szentiványi Marcel.
Ára 75 kr.
Az összeg előleges beküldése után bérmentve.

A Sakterpolka hirdetése: Füstölő.

1883. 05. 01., 06. 15., 08. 01., 09. 15., stb., o. n.

TER POLKA» / zongorára szerző Szentiványi Marcel. / Ára 75 kr. / Az összeg előleges beküldése után bérmentve.” A hirdetés 1883-ban számos alkalommal szerepelt a *Füstölő* című, Bartalits Imre által kiadott élclapban.¹⁶ A 1881–88 között megjelenő lap vállaltan zsidóellenes irányultságát jól jellemzi alcíme: „Antisemitiko-satyrikus és humorisztikus közlöny”.¹⁷ Feltehetően a vérvád idején a nyomdát már Bartalits Károly vezette, a cégnév azonban továbbra is Bartalits Imre maradt.¹⁸ A *Füstölő* hasábjain élt tovább a kottacím lap sakterfigurája: az Istóczy–Mezei dialógusokat közlő sorozat állandó illusztrációján a városi környezetbe helyezett figura a finom antiszemita úriember vicsorgó ellenfeleként jelenik meg.¹⁹

Bartalits azonban nemcsak élclapot és kottát adott ki: úgy tűnik, egész vállalkozást épített az antiszemita közönség igényeinek kielégítésére. Istóczy Győző, a vérvádat meglovagolva 1883-ban az Országos Antiszemita Pártot megalapító képviselő *12 röpiratának* („Antisemitikus havi folyóirat”, 1880–92)²⁰ ugyan Bartalits csak nyomdája és nem kiadója volt,²¹ de talán éppen ennek sikere adhatta az ötletet

Im Verlage von Emerich Bartalits erschien:
S a k t e r - P o l k a
für Clavier componirt von Marcel Szentiványi.
Preis 75 kr.
Bei vorheriger Einzahlung des Betrages franco.

A Sakterpolka német nyelvű hirdetése:

Rebach, 1883. 06. 01., 09. 01., 12. 01., o. n.

a kifejezetten zsidóellenes élcekre épülő *Füstölő* 1881-es megindításához. Gondolva a német anyanyelvű lakosság jelentős számára, Bartalits *Rebach* címmel a *Füstölő* német nyelvű társlapját is kiadta (1882–84), mindkettőhöz megjelentetve naptárat is.²² Ugyan a *Rebach* címben a jiddis „haszon” kifejezés zsidóellenes éllel szerepel, ironikus módon jellemezhetné Bartalits feltehetően jelentős anyagi előnyökkel kecsegtető antiszemita kiadói tevékenységét is.²³ Nemcsak a kiadó figyelt fel azonban a rétegigényekre: a *Füstölő* hirdetési szerint az antiszemita olvasóközönség rendelhetett leleményes iparosoktól „Istóczy-kalapot”, valamint Istóczy Győző arcképével díszített pipát is.²⁴ Tiszaeszlár minden bizonynyal jótékony hatással volt a két, némiképp egysíkú humort képviselő lap forgalmára, a rövid életű német variáns talán meg sem jelent volna a vérvád nélkül.

Természetesen Bartalits jelentette meg a vádat a parlamentben felvető képviselő, egyben Istóczy későbbi párttársa, Ónody Géza könyvét is.²⁵ A *Tisza-Eszlár a múltban és jelenben* című kötetet éppen a *Sakterpolkával* együtt hirdette a *Füstölő*.²⁶ Bartalits számos antiszemita hangvételű kötetet adott ki ekkoriban,²⁷ de lehetett tőle rendelni még Solymosi Esztert ábrázoló cinkográfiát is.²⁸ Az eset vizsgálóbírója, Bary József posztumusz kiadott visszaemlékezésében a következőket írta az ügy gazdasági hátteréről:

„Akadtak természetesen olyan élelmes üzérek, akik a nép zsidóellenes hangulatát kihasználva, a zsidóság ellen gyűlöltre izgatató füzeteket szerkesztettek, s értékesítettek és élelmes vidéki lapkiadók, akik a lap olvasótáborát kísérelték meg gyarapítani zsidóellenes izgatató cikkekkel.”²⁹

Amint láttuk, Bartalits cége az antiszemita közönség igényeinek teljes körű kiszolgálására rendezkedett be: vásárlói nem szenvedtek hiányt sem élcekből, sem komolyabb olvasmányban, de még tánczenében sem.

4. ÉLCLAPOK ÉS PROPAGANDA

Az élclapok által kifejtett antiszemita propaganda nem korlátozódott a *Füstölő*re, de médiumok tekintetében sem hagyatkozott pusztán szövegre és

1883. SEPTEMBER 16. ÚSTÖKÖS. 9

Zikczene, zakczene...
Ez „Zsidók” zenemű-melléklete.

A nép ajkáról ellette s lekótázta: Gáthy Zoltán.

Az egész helység az ő ország.
A hamis koca a koronája.
Zikczene zakczene, sümmög a zsidó,
Tátele, mámele, sárga bugyogó.

Fel mászott a koca a fára,
Az is áldást hozog a lip királyra,
Zikczene, zakczene, sümmög a zsidó,
Tátele, mámele, sárga bugyogó!

Hej, Zala vérmege eziles hatar:
Magyar bussárukt a zive fá...
Zikczene zakczene, sümmög a zsidó,
Tátele, mámele sárga bugyogó.

Hallárí tempóban seél a harang,
Hog a keresztet egy írva galamb,
Zikczene, zakczene, sümmög a zsidó,
Tátele, mámele, sárga bugyogó.

Solymosy Ester vére piros...
A zsidó bankó de szép papirus!
Zikczene, zakczene, sümmög a zsidó,
Tátele, mámele, sárga bugyogó.

A zikcene-zakcene első közlése: Ústökös, 1883. 09. 16., 9.

képre: a zene is bekerült az alkalmazott eszköztárba. Jelentőségüket jól jellemzi Istóczy még a vérvád kezdetén, 1882 júliusában tett megállapítása:

„Ily nyomorult hírlapügyi viszonyok közt még minden tekintetben legjobb vigaszunk az élclapok: Bartók Lajos »Bolond Istók«-ja, Szabó Endre »Ústökös«-e és Bartalits Imre »Füstölő«-je, a melyek, különösen a kedélyre ható kitűnő költeményeikkel, az antisemitikus mozgalomnak a sajtóban tényleg leghathatósabb emeltyűi.”³⁰

A per 1883 nyarán ugyan felmentő ítélettel zárult, azonban az élclapok ezt követően is találtak okot arra, hogy oldalukon szerepeltessék a vérvádat. 1883 szeptemberében egy meglehetősen hevenyészett rajzolatú kotta jelent meg az *Ústökös*ben, annak „zenemű-melléklete”-ként.³¹ A „Zikczene, zakczene...” címet viselő, 2/4-es, 4b előjegyzésű, többszólamú, zongorakísérettel ellátott kottát a felirat szerint „A nép ajkáról ellette s lekótázta: Gáthy Zoltán”.³² Utóbbi talán azonos azzal a pápai Gáthy

10 USTÖKÖS 1883. OKTÓBER 7.

ZIKCZENE-ZAKCZENE

Kötője tette: Gáthy Zoltán.

*Az egész helység az ő országa
A hamis iteze a koronája.
Zikczene, zakczene, zümmög a zsidó,
Tátele, mámele, sárga bugyogó.*

*Eszlári templomban szól a harang,
Búg a keresztben egy árva galamb...
Zikczene, zakczene... stb.*

*Solymosi Eszter vére piros,
Az százas bankó de szép papiros!
Zikczene, zakczene... stb.*

*Hej Zala vármegye széles batár...
Magyar huszárnak a szive fáj...
Zikczene, zakczene... stb.*

*) Kivételre és javított kiadásra még egyszer! De most már minden kiki megírta, mert többet rá nem bírnak.

Fővárosi nyomdai és kiskönyvnyomdai SZABÓ ENDRE. József körút 46.	Kiskönyvnyomdai Budapest Koronakereszt utca 3. sz.	Hirdetmények kiadója a kiskönyvnyomdai Koronakereszt utca 3. sz.
--	--	--

A zikczene-zakczene második közlése:
Üstökös, 1883. 10. 07., 10.

Zoltánnal (1856–1928), aki a Zeneakadémián Erkel Ferenc tanítványaként szerzett diplomát.³³ A közölt szöveg a következő volt:

*A zsidó kis király a faluba,
Pálinkás bolt a rezidenczia;
Zikczene, zakczene zümmög a zsidó,
Tátele, mámele, sárga bugyogó.*

*Az egész helység az ő országa,
A hamis iteze a koronája,
Zikczene zakczene, zümmög a zsidó
Tátele mámele, sárga bugyogó.*

*Fel mászott a kecske a fára
Az is áldást megek a kis királyra,
Zikczene, zakczene, zümmög a zsidó,
Tátele, mámele, sárga bugyogó!*

*Eszlári templomban szól a harang,
Búg a keresztben egy árva galamb.
Zikczene, zakczene, zümmög a zsidó,
Tátele, mámele, sárga bugyogó.*

*Solymosi Eszter vére piros...
Az százas bankó de szép papiros!
Zikczene, zakczene, zümmög a zsidó,
Tátele, mámele, sárga bugyogó.*

*Hej Zala vármegye széles batár...
Magyar huszárnak a szive fáj...
Zikczene zakczene, zümmög a zsidó,
Tátele, mámele sárga bugyogó.*

Amint látjuk, a dal első felében nem esik szó Tiszaeszlárról. Az első három versszak hagyományosnak mondható sztereotípiát jelenít meg: az italt hamisan mérő zsidó kocsmáros gúnyolja ki. A refrénbeli zikczene-zakczene szópár jiddis eredetű (vö. német: siebzehn, sechzehn), pénzsámlásra utal, így harmonizál a dalban megfogalmazott gazdasági jellegű sztereotípiával.³⁴ A refrén szintén jiddis szavakkal (apa és anya kicsinyítő képzős formáival) operáló második sora minden különösebb összefüggést és értelmet nélkülözve ad ritmizált, rímes választ az elsőre.

Az előzőekkel szemben a szöveg második fele már Tiszaeszlárhoz köthető, ezt egyértelművé teszi a negyedik-ötödik versszakban az eszlári templom és Solymosi Eszter említése. A hatodik versszakkal azonban ismét gondban vagyunk: a „Magyar huszárnak a szive fáj...” sort még magyarázhatná az, ha a lány kedveséről lenne szó, azonban az ország másik felén található Zala vármegye szerepeltetése már nehezen érthető. Feloldhatná az ellentmondást, ha valóban a fentebb feltételelesen azonosított Gáthy írta vagy jegyezte volna fel a szöveget a Zala megyéhez közeli Pápán.³⁵

Akad még egy kérdéses elem: vajon mire vonatkozik a százas bankó? Utalhatna általánosságban a zsidók vagyonára, illetve a gazdag kocsmárosra, azonban a szövegben különösen hangsúlyos helyen, Solymosi Eszter vére után szerepel. Véleményünk szerint itt burkoltan az a vád fogalmazódik meg, hogy a zsidók megvesztegetik az igazságszolgáltatást. 1882-ben egy eszlári zsidó ajánlott jutalmat a lány hazatérése esetére, ezt fújta fel a korabeli sajtó vesztegetési ügyé.³⁶ Amint azt a későbbiekben látni fogjuk, a lekottázott dallam Tiszaeszlárra utaló

Az Üstökös előfizetési felhívása. 1883. 10. 07., 11.
(első közlése: 1883. 09. 23., 11.)

nem húzzuk.” Ha ők nem is, de egy másik élc lap annál inkább. Minőségi ugrást jelentett a *Füstölő* november eleji közlése, ahol már szépen olvasható, nyomtatott kotta szerepelt – láttuk korábban a *Sakterpolka* esetében, hogy Bartalitsék rendelkeztek tapasztalattal zeneműkiadásban. Elfelejtette azonban a lap megemlíteni, hogy az *Üstökös*ből vette át a dalt, Gáthy szerzőségét szintén elmulasztották feltüntetni.⁴⁰ Nem jelent ez túl nagy meglepetést, a *Füstölő*nek máskor sem voltak skrupulusai idegen anyag jelöletlen átvétele tekintetében.⁴¹ Ugyaneb-

ben az időben a *Rebach* is megjelentette a kottát a szöveg meglehetősen szabad német fordításával.⁴²

A dalok közlésével a sajtó hatékonyan járult hozzá az antiszemita indulatok fűtéséhez. Az élc lapok számos esetben közöltek – jórészt az olvasók által beküldött – költeményeket az ügyvel kapcsolatban, ezek esetében azonban dallamra utaló jel nincsen. Kirívóan éles hangvételű a megjelent versek között a *Boland Istók* felmentő ítéletet követő szerkesztőségi közleménye, az „Akasszátok föl a sakterokat!”⁴³ Az élc lapok szerepét és egyben a dalok terjesztéséért való felelősségét akaratlanul, de annál jobban jellemzi az *Üstökös* előfizetési felhívása.⁴⁴ A három versszakos dal címe „Zikczene... zakczene...”, míg a tempójelzés: „Érzékenyen!”⁴⁵ Az illusztráción az *Üstökös* fő karaktere, Magyar Kakas⁴⁶ jobb kezében karmesteri pálcát tartva instruál két figurát: egy fekete kalapos zsidó és egy paraszt éneklő lelkesen kottából a zikczene-zakczene nótát.⁴⁷ A szövegbeli „Ne olvasd pénzed, olvasd »Üstökösöt«” sor visszaüt a dalra: jól mutatja, ekkoriban még egyértelmű volt, hogy a zikczene-zakczene pénzsámolást jelent. Amint azt a népdalok esetében látni fogjuk, ez az ismeret nem bizonyult tartósnak. A képen ábrázolt jelenethez hasonlóan lehet elképzelni az élc lapok szerepét: a könnyed szórakozást nyújtó újságok a politikai napilapokénál szélesebb körhöz szóltak, hatékonyan tudták befolyásolni a közvéleményt. A közölt dalokkal elsősorban a műveltebb, kottaolvasó publikumot tudták megszólítani, csakúgy, mint a *Sakterpolka* esetében. Utóbbival összevetve azonban lényeges különbség, hogy a szöveg egy korábbi, feltehetően közismert zsidócsúfoló dallamra íródott, így az új dal eljuthatott a kottát olvasni nem tudókhöz is. A valódi népdalokkal összevetve azonban kitűnik, hogy a népköltészet egészen más motívumkinccsel közelített a vérvád-történethez.

5. NÉPDALOK ÉS FOLKLÓR

A következőkben a hiteles forrásból, gyűjtésekből származó népdalokat vizsgáljuk meg, elemezzük a bennük előforduló motívumokat, összevetve azokat az élc lapbeli szövegekkel. A legnagyobb csoportot a korai új stílusú népdalok alkotják, ezekhez járulnak más stílusú dallamra menő, szórványosan előforduló szövegek, valamint dallam rögzítése nélkül lejegyzett népdalok. Megvizsgáljuk ezenfelül a vérvádtörténet népi mondákkal való összefüggését, az egyes motívumok vallásos és népmesei eredetét, kitérünk végül Tiszaeszlárnak a magyar zsidó folklórban fellelhető nyomaira is.

a) Korai új stílusú népdalok

Az élclapokban közölt dallamra számos népdal lelhető fel az MTA Zenetudományi Intézet Népzenei Archívumában.⁴⁸ Bereczky János azt feltételezi, hogy az új szövegek divatos dallamhoz csatlakoztak, így a szóban forgó dallamot a vérvád idejéhez köti. Más, történeti eseményekre utaló népdalokkal együtt beilleszti azt a régi és új stílus között álló, általa meghatározott korai új stílus fejlődéstörténetébe.⁴⁹ Bereczky szerint a dalok egy részének terjedését ponyvakiadványok is segíthették, amelyekben azonban nem volt – hiába is lett volna – kotta, a szövegeket a nép ráhúzta a legdivatosabb dallamokra.⁵⁰ Ezzel szemben, amennyiben korábbi felvetésünk helyes, és létezett a zikcene-zakcenének Tiszaeszlár előtti változata, úgy a dallam megjelenése bizonyosan 1882 előttre lenne datálható. Ha pedig volt az élclapokban közölt szöveg első felével egyező korábbi népdal – vagy akár a zikcene-zakcenének más verziója –, akkor nem egyszerűen az új dallamhoz kapcsolódott az aktuális szöveg, hanem egy már eredetileg is zsidó-csúfoló dal egészült ki Tiszaeszlárra utaló új részekkel. Éppen a dallam zsidóellenes konnotációja miatt csatlakozhatott az aktuális mondanivaló a hasonló tartalmú korábbi dalhoz. Ezt támasztja alá egy, azonos dallamra menő, ám mind az élclapbeli, mind a vérvádas népdaloktól független szövegű zsidócsúfoló dal megléte: a szöveg itt is a tartalmi rokonság miatt épült a zsidócsúfolóként ismert dallamra.⁵¹

A népdalgyűjtések során feljegyzett, élclapbeli dallamra menő korai új stílusú dalok közül tizenkilenc változat kettő áttételesen, részleges szövegegyezés miatt,⁵² egy pedig az előbb említett zsidócsúfoló dal. Sajnos nem került sor a tiszzaeszlári vérvádat érintő, célirányos népdalgyűjtésre, így nagyrészt a véletlennek tudható be, hogy az eszlári dalokat ismerők éppen énekeltek-e ilyet a gyűjtések alkalmával. Ennek fényében értékelendő az a nem kevés – tizenkilenc – változat, amely mégis lejegyzésre került. A dalok többségét – szám szerint tizenhárom – 1951 és 1961 között gyűjtötték, egy olyan korszakban tehát, amikor legkevésbé várnánk a nyílt zsidóellenesség felbukkanását. 1871 és 1883 között született kilenc adatközlő: ők akár a per idején vagy kevéssel utána, gyermekkorukban is megjegyezheték a dalokat. Kicsit későbbi generáció képviselője az 1897 és 1907 között született hét adatközlő. Jórészt idősektől származnak tehát a dalok, a felvételkori átlagéletkor 62 év volt. Érdeemes lenne tudni, vajon ezek a dalok mennyire hagyományozódtak át a következő generációkra? Ez

a kérdés csak további népdalgyűjtések segítségével válaszolható meg. A szövegváltozatoknak az adatközlők születési idejével történő összevetése sajnos nem vezet eredményre: nem rajzolódik ki semmilyen időbeli tendencia. Tájégségeik szerint is nagymértékben szórnak az adatok, meglepő módon semmilyen koncentráció nem figyelhető meg Tiszaeszlár környékén, igaz, arról nem rendelkezünk adatokkal, vajon általánosságban mennyire volt sűrűn kutatott ez a térség.

A következőkben elemzésnek vetjük alá az egyes szövegváltozatokat, annak érdekében, hogy feltárjuk a rájuk jellemző motívumokat, azok lehetséges eredetét, értelmét és módosulását, valamint szélesebb társadalmi kontextusát. Különleges anyaggal van dolgunk; meglehetősen ritka ugyanis az olyan népdal, amely konkrét, jól datálható történeti eseményhez kötődik.⁵⁴ Mi több, itt egy helyinek induló, de országos jelentőségűvé váló esethez kapcsolódó társadalmi konfliktusról van szó, amely – ellentétben például egy háborúval vagy világháborúval – teljes mértékben nélkülözi a személyes vagy családi érintettséget. Ennek hiánya viszont jelentősen megnehezíti a konkrét esemény emlékének fenntartását.

A tiszzaeszlári népdalok továbbélését elsősorban az könnyíti meg, hogy értelmi kiterjesztéssel a konfliktus negatív szereplője – „a zsidó” – felmutathatóvá válik a mindennapokban. Nem véletlen, hogy a feltételezett áldozat, Solymosi Eszter minden változatban feltűnik, ráadásul teljes nevén, az elképzelt agresszor viszont nemhogy nincs nevesítve, még foglalkozása szerint is – sakter – csak egy esetben utalnak rá.⁵⁵ Ehelyett a népdalokban egyszerűen „a zsidó” szerepel, egy olyan absztrakt fogalom, amelynek egyik vagy másik képviselőjével minden falubeli találkozott. Az eset történetiségének fenntartása mellett a népdalok éneklésével a vérvád mindig aktualizálódik, az ellenségkép, „a zsidó” fizikai jelenléte megteremti a nevesített áldozattal való azonosulás lehetőségét. Ez a fizikai valóság teszi potenciálisan hihetőbbé a vérvádat, mint például a hétfejű sárkány történetét. Az aktualizáló tendenciát erősíti egy ellentmondásos, de a dalokban gyakran felbukkanó, első pillantásra meglepő epizód, az egyiptomi aratás korabeli zsidó nevekké történő benépesítése is – erről a későbbiekben még lesz szó.

A vérvád klasszikus változata azt állítja a zsidókról, hogy a pészahi macesz (kovásztalan kenyér) készítéséhez van szükségük keresztény vérré. A népdalokban azonban a cselekmény leegyszerűsödik; vérivássá vagy kannibalizmussá alakul. Magyarázhatja ezt, hogy a népdalok viszonylag rövid sorai és versszakai szinte kikényszerítik a gazdaságos – egyszerű – fogalmazásmódot. A szofisztikál-

tabb megjelenésű politikai antiszemizmussal szemben a népdalok szövege sokkal szókimondóbb, nem fukarkodik az éles jelzőkkel és drasztikus javaslatokkal. Amint a következőkben látni fogjuk, a konkrét történeti esemény – a tiszzaeszlári vérvád – népköltészethez, népi gondolkodáshoz igazítása egyfelől tartalmi összetettséget, másfelől sok esetben szembeszökő ellentmondásokat vagy meglepő, bizarr összefüggéseket produkált. Az eredeti történet több esetben is kontaminálódott a népi vallásosság, valamint a mese- és mondakincs egyes elemeivel. A népdalok építőkövei a már ismert zikcene-zakcene sor, illetve annak módosulásai, a vér kulcsfontosságú motívuma, az általános alany: „a zsidó” súlyos büntettet sugalmazóan nagy hasú alakja, Solymosi Eszter halálának variációi, valamint egy kettős szerepben megjelenő, távoli ország, Egyiptom. Ezekből a felsorolt motívumokból épül fel a népdalok hiedelemvilága.

Lássuk most egyenként ezeket az elemeket.

*Ennek a zsidónak, de nagy hasa van,
Talán bizony Solymosi Eszter benne van,
Zikcini-zakcini, te büdös zsidó,
Keresztény véreből többet nem iszol.*⁵⁶

Szinte az összes korai új stílusú népdalban szerepel az „Ennek a zsidónak de nagy hasa van” versszakindító sor. Egyes, későbbiekben elemzendő motívumok értelmezéséhez jó lenne tudnunk, „a zsidó” a népdalokban vajon nő-e vagy férfi? Sajnos ennek eldöntéséhez semmilyen utalás nem áll rendelkezésünkre, a falusi sztereotípiáknak megfelelő foglalkozásokhoz – boltos, kocsmáros – mégis inkább férfiakat társítanánk, nem beszélve arról, hogy a vérvád kulcsszereplője, a mindössze egyetlen változatban nevesített sakter is férfi. Arra, hogy miért is nagy a zsidónak a hasa, a népdalok kétféle választ adnak. Az egyik változat szerint azért, mert Solymosi Eszter vére van benne.⁵⁷ A feltételezés, hogy a vér elfogyasztása meglátszana a bűnös külsején, mágikus gondolkodásmódot tükröz, szinte népmesei elem. „Racionálisabb” ennél a másik típus: e szerint maga Solymosi Eszter van a zsidó hasában.⁵⁸

Az élclap-változat szövegéből leggyakrabban a „zikcene, zakcene, zümmög a zsidó” sor tűnik fel a népdalokban, azonban nem minden változtatás nélkül. Az előbbiben szereplő „zümmög” hangutánzó szó idegen nyelvű – jiddis – pénzsámolásra utal (zikcene-zakcene), így tartalmilag is kapcsolódik az élclapbeli gazdag zsidó kocsmároshoz. A gyűjtött népdalokban utóbbi már nem szerepel, ezzel összefüggésben a zikcene-zakcene is elveszti eredeti jelentését, értelem nélküli rímes szópárrá alakul át.

Jól mutatja ezt, hogy bár legtöbbször formája megmarad, néhány esetben torzul – „ipcini-apcini”, „zikscene, zakszene”, „áncene, zváncene”, „zikcini-zakcini”, vagy teljesen kiesik.⁵⁹ Mivel a zikcene-zakcene már nem jelent pénzsámolást, természetes, hogy eltűnik az arra utaló „zümmög” szó is. Helyette a sor ezentúl „te kutya zsidó” vagy „te büdös zsidó” lezárást kap.⁶⁰ Az élclapbeli változat kedélyes falusi sztereotípiájához képest a népdalok hangvétele jóval keményebb, összhangban a vérvád nyílt megfogalmazásával. A vér minden esetben központi szerepet kap, azonban korántsem az élclapbeli, vesztegetésre utaló százas vagy ezres bankóval összefüggésben. Utóbbi a népdalokban szinte teljesen visszhangtalan maradt: mindössze kettőben tűnik fel a pénz motívuma, egy Ortutay Gyula által, daltam nélkül feljegyzett szövegben, valamint egy korai új stílusú népdalban, igaz, ott már inflálódva, „százezer bankó”-ként.⁶¹ Utóbbi lehetne népmesei túlzás is, azonban az 1956-os közlésben feltehetően a második világháború utáni hiperinfláció emléke érhető tetten.

A zikcene-zakcene ikerdarabja, a tátele-mátele legtöbbször kikerül a szövegből, csak két esetben marad meg, fordított sorrendben („mátele, tátele”) vagy torzulva („tátili, mámili”).⁶² Helyére a „kutya”, illetve „büdös” zsidónak szánt fenyegetés kerül: „Keresztény [illetve két esetben: magyar] vérből többet nem iszol!”⁶³

Egy szövegverzió alternatív magyarázatot kínál Solymosi Eszter halálára:

*Elbontják, elbontják Mózes templomát,
Megtalálták benne a Solmosi lányt
Ipcini-apcini, te kutya zsidó,
Ebbe te többet nem imádkozol.*⁶⁴

Eszerint a lányt befalazták volna a zsidók a zsinagógába.⁶⁵ Ennek megfelelően módosul a zsidónak szánt, más esetekben vérivásra utaló fenyegetés is: „Ebbe te többet nem imádkozol”. Egy, a második világháború utáni vérváddal kapcsolatban az adatközlő szerint a zsidók szokása, hogy az új templomot keresztény vérral szentelik fel, ennek megfelelően értelmezi át a dalból emlékezetében megőrződött, eredetileg a zsidó hasára utaló „a Solymosi Eszter vére benne van” sort.⁶⁶ Ha más népdalban nem is, 1980 előtt még biztosan élő Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei mondák egy részében szintén kontaminálódott a vérvád egyfajta Kőműves Kelemenné történettel.⁶⁷

Solymosi Eszter sorsa azonban nem ér véget megevésével, illetve vérenek megivásával; a népdalok nem fukarkodnak megoldási javaslatokkal:

*Ennek a zsidónak de nagy hasa van,
Solymosi Eszter talán benne van
Ki kell vágni a zsidó hasát
Ki kell venni azt a barna lányt.⁶⁸*

Két dal szerint „Ki kell vágni a zsidó hasát”, ezután egyik esetben „Ki kell venni azt a barna lányt”, a másikban meg kell nézni, „Solymosi Eszter benne van-e hát?”⁶⁹ Mind az emberevés, mind annak büntetése, a has felvágásának motívuma a *Piroska és a farkas* mese elemeire emlékeztet, jócskán elszakadva a vérvád hagyományos megfogalmazásától.⁷⁰ Egy másik változatot az adatközlő szerint a huszárok énekeltek 1884-ben:

*Ennek a zsidónak de nagy hasa van,
Somlósi Eszter vére benne van;
Megállj, zsidó, maj megapasztom
Haj ha ja kardom bejakasztom.⁷¹*

Itt ugyan nem Solymosi Eszter, hanem csak vére van a zsidó hasában, a lírai ént – ha hiszünk az adatközlőnek, a huszárt – azonban, mint fegyveres férfit a *Piroska és a farkas* igazságosztó vadászáának (vagy: favágójának) szerepében találjuk. További párhuzamot jelent a vér hangsúlyos jelenléte mind a mesében, mind a vérvadás népdalokban. Piroskának ruházata és neve is erősen utal a vér színére, a népdalok vérközpontúsága szintén szembeütő.

Solymosi Eszter visszatérésének akad a has felvágásánál is különösebb típusa:

*Ennek a zsidónak de nagy hasa van,
Solymosi Eszter vére benne van.
Hogyha a zsidó lehasasodna:
Solymosi Eszter újra kibújna.⁷²*

A lány a zsidó közreműködésével három változatban is újjászületik, a kettejükre vonatkozó szópárok szerint „lebetegedik – újra születik”, „meggyerekszik – újra születik”, illetve „lehasasodna – újra kibújna”.⁷³ Itt válik lényegessé „a zsidó” neme, ha ugyanis férfinak tételezzük, mindenképpen valamiféle „császármetszésre” kellene gondolnunk, csakúgy, mint a mesebeli farkas esetében.⁷⁴ Ez a motívum is szépen rímel a mesére, amelyben – legalábbis Bruno Bettelheim értelmezése szerint – újjászületik a lány.⁷⁵ A közismert *Piroska és a farkas* történettel való szoros párhuzamok jelentős mértékben segíthették elő a vérvád tartós beágyazódását a népdal- és mondakincsbe.

Egy esetben az újjászületés motívuma helyett Solymosi Eszter édesanyja kap szerepet:

*Ennek zsidónak nagy hasa van.
Salmosi Eszternek vére benne van
Salmosiné asszony bétszer elalélt,
Hogy a lányát a zsidók megölték.⁷⁶*

Ha a korábbi esetekben népmesék és mondák hatására bukkantunk (*Piroska és a farkas*, *Kőműves Kelemenné*), itt egyértelműen vallásos elemek keverednek a vérváddal. Utóbbi hagyományosan pészahhoz kötődik, amely viszont gyakran esik közel a keresztény húsvéthoz, ahogy 1882-ben Tiszaesz-lár esetében is történt.⁷⁷ A népdalok kontextusában Solymosi Eszter feltételezett áldozat volta Krisztus áldozatával kerül párhuzamba, ez indokolhatja a feltámadás motívumának – kétségkívül bizarr megfogalmazású – megjelenését. A húsvéti passióval állhat kapcsolatban a Mária párhuzamaként gyermekét gyászoló Solymosiné elájulása is: a mesebeli hetes szám egyúttal Mária hét fájdalmának finom áthallása.

A korai új stílusú népdalokban a vér jelenléte mellett a másik hangsúlyos motívum Egyiptommal kapcsolatos, amely a népdalok negyedében, öt esetben is jelentkezik, kétféle szerepben.⁷⁸ Vajon hogy kerül a vérvadás szövegbe Egyiptom? Több mint valószínű, hogy a vérvadás hagyományos időzítése, a pészahi történet – Egyiptomból való kivonulás – miatt, koherensebb magyarázatot nehéz lenne találni.

A két altípusból – amely ötből két esetben együtt jelentkezik – az egyikben egy Egyiptomban zajló aratásról van szó, amelyet a dal korabeli zsidó nevekkel – Grünsberger, Fuchs, Móric stb. – népesít be, kiosztva a különböző részfeladatokat (kaszás, marokszedő, kévekötöző).⁷⁹

*Egyiptomban most van aratás,
Nájlon zsidó az első kaszás,
A Salamon a marokszedő,
Grünsberger Sándor a kévekötöző.⁸⁰*

A másik altípus már kevésbé idilli:

*Nyílik a rozmarin a magos ég felé,
Ballagnak a zsidók Egyiptom felé.
Zikcene-zakcene, te büdös zsidó!
Keresztény vérből többet nem iszól!⁸¹*

A zsidók vagy ballagnak Egyiptom felé (két esetben), vagy kergetik őket, egy adatközlő szerint pedig 1884-ben a huszárok így énekeltek: „Hajtsuk a zsidókat Egyiptom felé”.⁸² Egyiptom megjelenése a pészah miatt még érthető lenne, azonban itt nem az onnan való kivonulásról van szó, éppen ellenkezőleg, oda mennek a zsidók, vagy oda űzik őket. Az

altípusok két alkalommal ugyanazon dalban szerepelnek, de változó sorrendben. Így eldönthetetlen, vajon egy bibliai idillt idéz fel a népdal, és ez adja az ötletet a zsidók kiűzésére, vagy a zsidók távozása után áll elő Egyiptomban ez az idill. Akármelyikről is legyen szó, a motívum mindkét változata esetében kimutatható a vérvád bibliai eredetű elemekkel történő kontaminációja. Magyarázhatja az ellentmondást, ha az ószövetségi történetet csak inspirációnak tekintjük, távoli, félreértett forrásnak, és elfogadjuk, hogy az elsődleges vonatkoztatási pont a korszak Magyarország: innen képzelet el a népdal a zsidók kivonulását vagy kiűzését.

Az itt elemzett tizenkilenc változatból egyértelműen kitűnik az élclapbeli szöveggel való rokonság és az attól – vagy egy más, fenn nem maradt szövegtől, korábbi zsidó-csúfoló daltól – való eltávolodás is. Legmaradandóbbnak a „zickcene-zakcena” sor bizonyult, bár ez is módosult, idomult a vérvádas szöveghez, eredeti jelentése pedig ezzel párhuzamosan elhalványult. Az előbbire rímelő nonszensz „tátele-mámele, sárga bugyogó” sort viszont szinte teljesen kiszorította a vérvádas szöveg: mindössze két esetben maradt fenn, torzult formában.⁸³ Ezzel szemben az élclapok újságolvasó közönségével összevethető körben, az újságíró Ady Endrénél kimutatható az eredeti refrén és a „vesztegetési” elem ismerete is – erre még visszatérünk a későbbiekben.⁸⁴ Lehetséges lenne, hogy az élclapokat követve mind a vesztegetésre (százás, ezres bankó) való utalás, mind az itt eredetinek tételezett refrén a politizáló, újságolvasó értelmiségiek körében megőrződő hagyomány lenne? Ezzel szemben pedig a szervesen fejlődő népdalszövegben inkább az aktualizált, élesebb vérvádas megfogalmazás maradt volna fenn? A jelenleg rendelkezésünkre álló adatokból ez a kettős tendencia rajzolódik ki. További jellemzőjük a valódi vérvádas népdaloknak kiterjedt forrásvidékük: a hibrid szövegek egyaránt tartalmaznak ószövetségi, újszövetségi, valamint mesei és mondai elemeket. A magukban szemlélve talán ártalmatlannak tűnő népdalok tizenkilencedik század végi társadalmi kontextusára, működés módjára a későbbiekben fogunk kitérni. A népdalkincsbe és népi mondavilágba beépülő vérvád szívósságára, egyben társadalmi veszélyességére mindenesetre jó példa az 1948-as (!) szegvári vérvád, amelynek kapcsán készült későbbi interjúban is felbukkan Tiszaeszlár, mint hivatkozási alap a családban énekelt népdal miatt.⁸⁵ Ahogy láttuk korábban, a vád fennmaradását elősegítette a nevesített áldozattal, Solymosi Eszterrel való azonosulás, míg a vád aktualizálhatóságát a bűnös általános alanyként való megnevezése („a zsidó”) és helyben való fel-

mutathatósága tette lehetővé. Feltehető, hogy más, második világháború utáni vérvádak esetében is szerepet játszott a népdal-hagyomány, amelynek segítségével a történet beépült a népi gondolkodás mély struktúráiba.

b) További népdalok

Figyelmet érdemel két további, Tiszaeszlárra vonatkozó népdal, amely Ortutay Gyula gyűjtésében jelent meg 1933-ban. Ortutay nem jegyezte fel a dallamot, azonban már a szöveg alapján is egyértelmű, hogy a két dal gyökeresen eltér az elemzett korai új stílusú népdaloktól. A kötet főszövegében közölt, hosszabb verzió két szerkezeti egységre bontható, egyik a múltban, Tiszaeszlár idejében játszódik, míg a másik a jelenben, a dal idejében.⁸⁶ Lássuk a dal első felét:

*A tokaji hegyoldalba felleg ül,
Sojmosi szívében bánat ül,
Hogyné ülne, mikor kedves gyermekét
Kutya zsidók a templomba megölték.*

*Az eszlári zsidó templom de csonka,
Héccer ütött bele az isten-nyíla,
Héccer ütött bele az isten-nyíla,
Ott volt Sojmosi Eszternek nagy kúnnya.*

*Az eszlári zsidótemplom de sáros,
Sánta Brenel vót abba a mészáros,
Sánta Brenel vót abba a székgazda,
Aki azt a barna kúnjányt gyilkóta.*

*Szegény Eszter arca borút a földre,
„Jaj Istenem meg kell halnom eccerre.”
„Ugyan Lévi, nem fájt-é a te szíved,
Mikor a tálat tartottad a vérnek?”*

*„Dehogyan nem fájt mikor majd meg hasadott,
Mikor mondta szegény Eszter: »Jaj Istenem,
meghalok.«”*

Az adatközlő özvegy Farkas Andrásné koldusasszony volt, Balsárol. Utóbbi település Tiszaeszlárhoz rendkívül közel esik (20 km), az első sorban említett Tokaj pedig a két település között található, félúton. Ez a földrajzi közelség magyarázhatja a helyi elemek – tokaji hegyoldal és különösen az eszlári zsinagóga – hangsúlyos megjelenését. Utóbbi kapcsán megfigyelhető a szövegben az isteni igazságszolgáltatás: a zsidó templom azért csonka, mert hétszer – bibliai, egyben népmesei szám! – csapott bele a villám.

Különleges az elemzett dal, mert a korábbiaktól eltérően az elkövető „kutya zsidó” itt nevesítésre is kerül, eszerint a gyilkos sakter Sánta Blenner, tálat tartó segédje pedig Lévi. Mi több, mindkét szereplő azonosítható perbeli vádlottakkal: előbbi Braun Ábrahám („sánta Brenner”), tiszaezlári napszámos, utóbbi Braun Lipót, más néven Lévi, Udvariból származó sakter.⁸⁷ A gyászoló anya jellemzésénél a korábbiakhoz hasonlóan kitapintható a Máriával való finom bibliai párhuzam. Szokatlan a népdal párbeszédes formája, hiszen a történet narrátora kérdezi a bűnöst („nem fáj-e a te szíved”), aki a feltételezett büntett tükrében meglepő együttérzésről tesz tanúbizonyságot („Dehogyan nem fáj mikor majd meg hasadt”). A hetvenes években egyes tiszántúli településeken ismert volt egy, „Kutya zsidó, nem fáj-e a szíved” kezdetű dal, amely nyilvánvalóan a fentinek egy változata lehetett.⁸⁸ A gyilkos szerepében megjelenő zsidó szokatlan együttérzésére egy, Tiszaezlártól teljesen független népdal ad magyarázatot:⁸⁹

*Kutya betyár, nem fáj-e a te szíved
Mikor ezt a barna kiórányt megölted?
Dehogyan nem fáj, csak hogy meg nem hasadt
Mikor mondta: Jaj istenem, meghalok.*⁹⁰

Egy egyszerű gyilkossági ügyről szóló népdalból származnak eredetileg a vonatkozó sorok, ennek köszönhető a szöveg inkonzisztenciája.

A népdal második szerkezeti egysége már elszakad a tiszaezlári történet idősíkjától, és a jelenben játszódik:

*Mán a zsidó magyar rubát varratott,
Rája pedig magyar gombot rakatott,
Vesd le zsidó magyar öltözetedet,
Vedd fel azt a talus köpönyegedet.*

*Mán a zsidó nem megyen a templomba,
Mert azt tuggya dísznő röfög az ölbe,
Álgya Isten, ki e nótát danojja.
Huncut ember, ki a zsidót pártozza.*

*Ujfalusi meccő-zsidó megjárta,
A faluba az urakat instálta,
De az urak nem akarták hallani,
Ujra kezdte a panaszt mondani.*

*„Kérem szépen tekintetes urakat,
Hogy tiltsák meg ezt a zsidó nótákat.”
De az urak azt felelték: Elmebecc,
Ezt a nótát megtiltani nem lehet.*

Itt újra megfigyelhető egy helyi elem: az „Ujfalusi meccő-zsidó” nyilván Tiszaezlár Újfalunévű településrésze utal. Ebben az esetben már nem a vérvád idejében járunk, így ez a sakter általában képviseli a zsidóságot, nem a feltételezett gyilkosról van szó. A zikcene-zakcene későbbiekben tárgyalandó utóéletéhez hasonlóan társadalmi konfliktust ír le a dal: a helyi zsidó az uraknál próbálja elérni, hogy tiltsák be a vérvadás nótát. A szöveg kétszeresen is visszautal magára a dalra: egyrészt áldást kér az azt éneklőre, másrészt végső konklúziójában megállapítja, hogy lehetetlen azt betiltani.⁹¹

Megfigyelhető az esettől való történeti távolság. Itt már nem a zsidóknak tulajdonított gyilkos szokás jelenti az elsődleges problémát, hanem a zsidók emancipációja. A magyar gombos magyar ruhát viselő zsidó iránti ellenszenvben, valamint abban a kívánságban, hogy hordjon inkább zsidó ruhát – a talus köpönyeg valószínűleg a taleszre, imasálra utal – tetten érhető mind a hagyományos zsidókép megváltozása, mind a magyar ruhás zsidó felismerhetetlensége miatti félelem.

A második, Ortutay által közölt népdal csak töredék, a szintén Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Kisvárdáról származik (adatközlő: Luncer Gyuláné koldusasszony, 79 éves):

*Kis-Eszláron végig menni nem merek,
Attú félek, hogy a zsidók megölnek.
Sánta Blenner lefogta a jány száját,
A hat vékás elmeccette a nyakát.
Sujmosi Eszter véri de szép piros,
Az ezresbankó be szép papiros.*⁹²

Láthatóan az előző népdal variációjáról van szó, Sánta Blenner visszatérő szereplő. Hozzá hasonlóan a „hat vékás” ragadványnev is valós személynek feleltethető meg: Scharf Józsefre, a vád koronatanújának apjára utal.⁹³ A záró két sor – „Sujmosi Eszter véri de szép piros, / Az ezresbankó be szép papiros.” – ritka párhuzamát nyújtja az élclapbeli szövegnek, a pénz motívuma azonban minden különösebb összefüggést nélkülözve tűnik fel.

A két, Ortutay által az 1930-as évek elején gyűjtött dal szövegét az 1882–83-as sajtóval összevetve fény derül e népdalok ősforrásra. Kövér György egy sajtóper kapcsán tárgyalja a „Tisza-eszlári népballada” című, először 1882 júniusában megjelent költeményt, amelynek szerzőjeként a községi bíró tizennyolc éves lányát, Farkas Júliát azonosítja.⁹⁴ A szöveg tizenhárom versszakból áll, amelyek egy hatsoros kivételével mind négysorosak, páros, illetve bokorrímeselek. Elszórt kifejezések mellett – „Kis-Eszláron”, „hat vékás”, „barna

leány”, „de sáros” – két és fél versszak (6., 11., 13.) mutat magas fokú egyezést Ortutay szövegeivel:

*A tokaji hegyoldalon felleg ül,
A Solymosiné szíven nagy bánat ül,
Hogyne ülne mikor kedves gyermekét
A sok zsidók ártatlanul megölték.*

...
*Végig mennék a Tóthfalun, nem merek,
Attól félek, hogy a zsidók megölnek,*

...
*Tóthfalusi zsidó templom de sáros,
Abban volt a sánta Brennel mészáros,
Sánta Brennel dugta be a lány száját,
A hat vékás kötötte meg a karját.*

A fentiek alapján egyértelmű, hogy a Tiszaeszláron, Farkas Júlia által írt, megyei sajtóban közölt költemény népdalként való továbbélése mutatható ki fél évszázaddal később, azonos földrajzi területen, a szintén Szabolcs megyei Balsán és Kisvárdán. Amint láttuk, a forráshoz képest a lejegyzett hosszabbik szöveg egy betyártörténettel kontaminálódott, és későbbi részekkel egészült ki, míg a rövidebb, töredékes változatban ugyanannak a forrásnak egy másik versszaka őrződött meg. Az itt rekonstruált szöveg hagyomány esetében közelről figyelhető meg mind a műdal népdallá válása, mind a sajtó kiemelkedő szerepe ebben a folyamatban.

Az itt elemzett dalokon túl Bereczky János tanulmányából tudható, hogy tiszzaeszlári témában a Zenetudományi Intézet Népzenei Archívumában fellelhető huszonöt további szövegváltozat huszonhárom különböző – A és C osztálybeli, tehát régi és új stílusú – dallamra.⁹⁵ Sajnálatos módon szövegtöredékek alapján nem kereshető az anyag, a dalok a tanulmány írásának idejében nem voltak hozzáférhetőek.

c) Zsidó folklór és népköltészet

Tekintettel a nagyszámú népdalra, amely a vérvád esettel összefüggésben keletkezett, felmerül a kérdés: volt-e hasonló, zenei recepciója Tiszaeszlárnak zsidó oldalon? Nem lenne meglepő, ha ennek semmi nyomát nem találnánk, nem volt ugyanis a magyar zsidóságnak olyan rétege, amelynek érdekében állt volna újra és újra feleleveníteni a fájdalmas történetet. Ha máshol nem is, a folklórban mégis fellelhetjük az eset nyomait. Habár erre vonatkozó szisztematikus kutatásra nem került sor, a szórványos adatokból kitűnik, hogy az apja ellen hamisan tanúskodó fiú története nyomán az árulkozó gyerekekre vonatkozóan használatban volt a

„ne légy Scharf Móric” kifejezés.⁹⁶ Más esetben pedig a rosszkedő gyerekekre mondták: „Te Scharf Móric”.⁹⁷ Célirányos gyűjtés hiányában egyelőre nem lehet megállapítani, mennyire volt elterjedt zsidó családoknál ez az utalás, illetve, hogy fennmaradt-e napjainkig. Egy, Tiszaeszlárral kapcsolatos zsidó dalra vonatkozó adat azonban felbukkan a szépirodalomban:

„Emlékszem egy szomorú dalra, amit anyám énekelt nekem: tiszzaeszlári dal volt. Egy zsidó panasolja el benne fájdalmát. Azzal vádolják, hogy egy rituális szertartás során megölt egy keresztény gyermeket, ő pedig felkiált: »Átkozottak legyenek ellenségeink, akik azt állítják, hogy a zsidóknak vére van szükségük vallásuk gyakorlásához!«”⁹⁸

Elie Wiesel emlékezett így vissza; a Máramaroszigeten, 1928-ban született író gyermekkorában, a harmincas években hallhatta a dalt. Wiesel önéletírása franciául jelent meg, így nem tudható, eredetileg hogyan és milyen nyelven – jiddisül vagy magyarul – hangzott a fordításban meglehetősen nehézkes megfogalmazású dal.

6. A „ZIKCENE-ZAKCENE” UTÓÉLETE

a) Társadalmi kontextus: egy gúnydal működés közben

Az, hogy a korábban elemzett népdalok nem jelentettek ártatlan, minden társadalmi következmény nélküli szórakozást, nyomon követhető szórványos sajtóbeli és szépirodalmi utalásokból. Már 1882 decemberében hírt ad a *Függetlenség* az „eszlári dal”-ról, amelyet a lap szerint „minden községben énekelnek”, refrénjét is közli: „Megállj zsidó, te kutya zsidó, / Keresztény véren többet nem hízó!”⁹⁹ Uraújfaluból (Vas megye) származó tudósítás szerint helyi zsidók megverték két átutazót, akik a dalt énekelték, erre az előbbieket két társukkal együtt botokkal felvonultak, és betörték a zsidók ablakait, a csetepaténak csak a bíró közbelépése vetett véget. Kideríthetetlen, hogy a dalt követően valójában ki kezdeményezte a fizikai erőszakot, forráskritikával kezelendő mindenestre az esetről szóló, antiszemita interpretációt tükröző beszámoló. A konfliktus azonban nyilvánvalóan megtörtént, ráadásul egy évvel az élclapbeli dalok közlése előtt. A refrén feltűnően emlékeztet a népdalgűjtések „Zikszene, zakszene, te kutya zsidó, / Keresztényén vérből többet nem iszol” fordulatára, azzal a lényeges különbség-

gel, a „keresztény véren való hízás” nem feltétlenül jelent vérvíást, utalhat az élclapbeli szöveggel összhangban gazdasági kizsákmányolásra is.¹⁰⁰ A lap mindenesetre eszláriként nevezi meg a zsidóellenes dalt, és egyértelműen annak éneklését jelöli meg az erőszakos cselekmények kiindulópontjaként.

A per 1883 nyarán tartott tárgyalását az ország területén számos helyen zavargások követték.¹⁰¹ Ilyen előzmények után került sor 1883 végén a szabolcsi tisztújításra, amelynek során a zikcene-zakceneré történő utalások már egyértelműen a politikai beszédmód részét képezték.¹⁰² 1883 őszén, Nagykanizsán egy magas rangú katonatiszt – Liechtenstein herceg, dragonyos-ezredparancsnok – húzatta nyilvános helyen a dalt. Ezzel a városi alkapitány kérésére sem hagyott fel, sőt, egyenesen új Rákóczi-indulónak titulálta azt.¹⁰³ Ugyanezen az őszön kis híján párbajig fajult egy, Fleischer Kálmán és Mészáros István, az *Ország-Világ* szerkesztője közötti, zikcene-zakcene dal miatti konfliktus.¹⁰⁴

Kicsit később, 1884 elején Istóczy már a következőt panaszolta: „az országban annyi szegény keresztény legény a hűvösre került az igazi zikcenezakczene nótá eldalolásáért.”¹⁰⁵ Elképzelhető, hogy Istóczy politikai céljai érdekében túloz, mindenesetre a pert követő zavargások ismeretében lehet állításában némi igazság. Két hónappal Istóczy után a *Zalai Közlöny* is megerősíti, hogy mulatozás közben akkoriban a zikcene-zakcene, valamint a másik zsidóellenes dal, a „hepp-hepp” játszották a főszerepet; a lap maga részéről elítélte a „zene-aesthetikailag is szemét” darabokat.¹⁰⁶ A zikcene-zakcene népszerűsége, egyben tilalmas volta Mikszáth egyik cikkéből is kiolvasható:

„Az egész mozgalomból, úgy tetszik, nem marad fel maholnap egyéb, mint amibe minden mozgalom végződik: egy nóta – a zikcene-zakcene. Sőt az is talán csak azért marad fenn, mert – Pulver und Blei – nem szabad énekelni.”¹⁰⁷

Az évtized végén pedig Jókai mutatott rá egyik regényében a dal kapcsán távolságtartóan, ironikus felhanggal a cigányzenészek dilemmájára:

„[...] ha valaki azt kívánta a kocsmában, hogy húzzuk el a zikcene nótát, akkor is azért vertek meg, hogy elhúztuk; hapedig nem akartuk elhúzni, akkor meg azért vertek meg.”¹⁰⁸

1897-ben – másfél évtizeddel az eset után! – párbajra is sor került a dal miatt.¹⁰⁹ Erdélyi Dávid mutatott éppen a Budapest kávéházban, amikor To-

perczer János új nótát húzatott: a zikcene-zakcenerét. A zsidó Erdélyi ennek hallatára kérdőre vonta Toperczert, tettelegességre került a sor, végül az ügy másnap párbajjal végződött egy fővárosi vívóteremben. Az esetet az *Országos Hírlap* törvénykezés rovatára remekbe szabott címadással „Egy kedélyes éjszaka”-ként jellemezte. A párbajozó felek foglalkozása tekintetében eltérnek a híradások: Erdélyit a párbajról beszámoló zsidó *Egyenlőség* még egyetemi hallgatónak nevezi, az ítéletről tudósító *Országos Hírlap* már csak ügynöknek. Toperczer esetében fordítva: az előbbi lap foglalkozását nem ismerteti – mindazonáltal az egyetemeken kívüli retrográd szellem képviselőjének nevezi –, utóbbinál azonban joghallgatóként szerepel. A párbajozók társadalmi rangjának finom változtatásában tetten érhető a két lap eltérő politikai álláspontja. A bíróság végül párbajvétség miatt Erdélyit harminc, Toperczert öt nap fogházra ítélte másodfokon. Nem egyértelmű, ki kezdeményezte magát a párbajt, annyi bizonyos, hogy végül Toperczer sérült meg súlyosan. Figyelemre méltó mindenesetre, hogy a konfliktust ki-robbantó Toperczer büntetése sokkal enyhébb volt, mint az antiszemita – és feltehetően Tiszaeszlárra utaló – dalt kifogásoló Erdélyié.

b) Irodalmi recepció: Ady Endre

Ady Endre munkásságában két helyen is feltűnik a zikcene-zakcene: egy újságcikke és egy verse is a gúnydal ismeretéről tanúskodik.

*Solymosi Eszter vére de piros,
Száz forintos bankó de szép papiros,
Zikcene-zakcene zümmög a zsidó,
Tátele-mámele sárga bugyogó...¹¹⁰*

1900-ban megjelent satirikus, politikai cikkében Ady a fenti dal szerzőségét Wolafka Nándor püspöknek tulajdonítja. A vér és a százas bankó motívuma az élclapbeli változatra megy vissza, amely – mint láttuk korábban – a népdalokban meglehetősen visszhangtalan maradt.

A dal később is felbukkant Adynál: 1907-ben *Zikcene, zakcene, satöbbi* címmel jelent meg verse, amelyben azonban az ismert refrénből csak a címadó két szó szerepel.¹¹¹ Az idők folyamán sokféle vélemény látott napvilágot a mű lehetséges értelmezéséről, a vers alapos elemzését Lengyel András tette közzé 1996-ban.¹¹² A vers tartalmánál a mi szempontunkból lényegesebb, hogy az Adyval kapcsolatos polémia nyomán maradt fenn a dal szövegének másik irodalmi említése: „te kutya zsidó” változatra emlékezett gyerekkorából Lengyel Géza.¹¹³ Ady verse

kapcsán szembetűnő, hogy a zikcene-zakcene kifejés etimológiájának tisztázását leszámítva az irodalomtörténeti érdeklődés nem terjedt ki sem a felmerült szövegvariációk elemzésére (vö. százask bankó és a vérvád összefüggése), sem a visszaemlékezések népdalgyűjtésekkel való egybevetésére. Ady cikke és verse a dal értelmiségi közegben való továbbélésről tesz tanúbizonyságot, egyben erősíti azt a feltételezésünket, hogy a „vesztegetési” motívum első sorban az újságolvasó közönség sajátja volt.

c) Népdalvagomány, társadalmi konfliktus és antiszemita narratíva

Amint láttuk, a múltban számos esetben kimutatható volt a Tiszaeszlár-témájú népdalok társadalmi hatása. Akár a zikcene-zakcene politikai használatára, akár személyes konfliktusokra gondolunk, egyértelmű, hogy a dal fontos eszköze – és tünete – volt a tizenkilencedik század végi antiszemitizmusnak. A népdalok és mondák terjedése következtében a vérvád mélyen beépült a népi gondolkodásba, előkészítve a második világháború utáni vérvádak megjelenését. A népdalok áttételes, értelmiségi, antiszemita felhasználására nyújt példát a következő pontban Erdélyi József verse, amely a maga részéről újabb zsidóellenes hagyomány megalapozójává vált. Neki köszönhetően jutott el napjainkban a szélsőjobboldali gondolkodás „a vérvád igaz, mert népdalok szólnak róla” típusú, logikailag téves, ámde kétségkívül tetszetős érveléshez.¹¹⁴ A vérvád zenei recepciótörténete az 1883-as élclapoktól elvezet egészen a jelenkori antiszemita nyilvánosságig és szubkultúráig.

7. ERDÉLYI JÓZSEF ÉS AZ EGÉSZSÉGES FEJBŐR

a) Népdalok és a Solymosi Eszter vére

Erdélyi József 1937-ben közölte a nyilas *Virradat*-ban hírhedt vérvádas versét, a *Solymosi Eszter vére*.¹¹⁵ Az ügyről szóló cikkében a korszak neves újságírója, Bálint György a következőket írta: „...nem érdemes felindult hangon búcsúzni Erdélyitől, aki most »meghalt«. Dehogyan halt meg! Karriert fog csinálni.”¹¹⁶ A tiszaezlári vérvád zenei recepciótörténetének következőkben tárgyalandó, huszadik század végi fejezete nemcsak a vérvád máig sem lankadó népszerűségének, de Erdélyi Bálint György által jövendült karrierjének is ékes bizonyítékát adja.

Erdélyi verse erős affinitást mutat mind az élclapbeli szöveggel, mind a vizsgált népdalokkal. Az

Erdélyinél szereplő „idegen trón, élősdibolt” sor nem véletlenül emlékeztet hangulatában az élclapban olvasottakra: „A zsidó kis király a faluba, / Pálinkás bolt a rezidencia”, ugyanis mindkettő hasonló sztereotípiákból építkezik, a zsidók vidéken betöltött gazdasági szerepét (boltos, kocsmáros) kifogásolja. A népdalok újszövetségi vonatkoztatási rendszere (Mária/Solymosiné elájulása, Krisztus/Solymosi Eszter feltámadása) fellelhető Erdélyi versében is, ahol Solymosi Eszter vére Jézus vérevel kerül párhuzamba. A feltételezett zsidó szokást leíró keresztény nyelvi réteg is hasonló: míg egy korábban idézett adatközlő szerint a zsidók szokása, hogy az új templomot keresztény vérrrel *szentelik föl*, addig Erdélyinél *húsvéti ostyát* sütnék embervérrel.¹¹⁷ Ezeknél a párhuzamoknál is szembetűnőbb azonban a népdalok vérközpontúságának visszhangja Erdélyinél: a vers öt, tizenkét soros versszakában összesen tizennyolcszor (kötetben: hússzor) szerepel valamilyen formában a „vér” szó: vér, vérengző, vérvád, vérpatak, vérfolyó, vértenger (valamint kötetben: embervér). Erdélyi maga is utal a versben az esetet követő népmesei és népdalvagományra, természetesen pozitívan, mint az „igazság” továbbvivőjére: „de terjedt a »mese«, a »vakhit« / a szegény magyar nép között, / zengett a dal...” A szövegelemzés alapján biztonsággal kijelenthető, hogy Erdélyi ismerte egyes elemeit az itt elemzett népi hagyománynak, szándékosan épített azokra népieskedő hangvételi versében.

Maga Erdélyi 1942-ben megjelent visszaemlékezésében a következőket írta: „Solymosi Eszter megöletése, mint verstéma, azóta kísértett, mióta Ortutay Gyula »Mondotta« című népköltési füzetében megjelentek a Solymosi Eszterről szóló egykorú népdalok.”¹¹⁸ A két, fentebb elemzett, Ortutaynál szereplő népdal közül a rövidebbikben szereplő sor („Sujmosi Eszter vére de szép piros”) indokolhatja Erdélyi későbbi hivatkozását: „Mintha nem a magyar nép énekelte volna, hogy »Solymosi Eszter vére de piros...«”¹¹⁹ Az itt kimutatott, népdalokkal való sokrétű gondolati rokonságot azonban nem magyarázzák az Ortutaynál közölt szövegek, így valószínűsíthető, hogy a költő ismerte a népdalvagomány további elemeit is.

b) Erdélyi verse és az Egészséges Fejbőr

Erdélyi a népdalokra épített, az ő versét viszont több mint fél évszázaddal később egy szélsőséges rockegyüttes elevenítette fel. Az Egészséges Fejbőr 1998-as, *Csodaszarvas* című albumán két szám is található, amely a tiszaezlári vérvádhoz kötődik. A *Húba sűrű* alapja Erdélyi József verse, a dalszöveg

Egészséges Fejbőr: Csodaszarvas c. lemez borítója, szerzői kiadás, 1998

feltehetően 1992–93 körül keletkezett.¹²⁰ Jellemző a közvetlenül rendszerváltást követő évekre, hogy a szöveg egyébként nyilvánvaló antiszemitizmusa csak kódolt formában jelentkezik. Erdélyinek annak idején nem okozott gondot a „zsidó” főnév vérváddhoz társítása, az Egészséges Fejbőrnél azonban a közérthető „Tiszaeszlár” és „Solymosi Eszter” hívószavak és a többes szám harmadik személyű igék mellett („mit tettek”, „ölték meg”) a legdirektebb megnevezés a „választott nép” és a „vérengző gyilkos vadak”.¹²¹ A dal hangneme mindazonáltal a kódolt fogalmazásmód ellenére is agresszívabb, mint például a *Sakterpolka* kedélyes úri antiszemitizmusa: „Hogyha ők, nem *üvöltének*: merre van Tiszaeszlár.” [Kiemelés tőlem – V. D.] Más ugyanis egy szélsőjobboldali együttes célközönsége, mint egy tizenkilencedik század végi társas összejövetel. Maga a dalszöveg jóval rövidebb, mint a költemény: négy, négysoros versszakból áll, lényegében Erdélyi verséből kiragadott kifejezések, sortörések újrarendezése, kiegészítve új elemekkel.

*Égre kiált a régi vad, –
 úgy ölték meg Solymosi Esztert
 mint egy pihés, tokos libát.*
 (Erdélyi József: *Solymos Eszter vére*)

*Mégsem nyughat a választott nép, nyomja a lelkét a régi vad:
 Úgy ölték meg Solymosi Esztert, mint pihés, kicsi libát.*
 (Egészséges Fejbőr: *Hiába sírsz*)

Nemcsak rövidül azonban a szöveg, egyszerűsödik is: Erdélyi szinte egy az egyben átvett sorából így elmarad a régies „tokos” jelző. A Solymosi Eszterrel való azonosulást – amely a népdalokban és Erdélyinél is fontos motívum – a direkt megszólítás teszi hangsúlyossá („Solymosi Eszter, hiába sírsz...”), amely már a címben is megjelenik. Az élclapokig visszavezethető gazdasági sztereotípiák is marandónak bizonyult: az Erdélyinél szereplő „...virult belőle / idegen trón, élősdi bolt”-ból az Egészséges Fejbőrnél megint csak egyszerűsítve „idegen, élősdi bolt” lett.

A *Csodaszarvas* című albumon szereplő másik, Tiszaeszlárt érintő szám betekintést nyújt a szélső-

jobboldali mitológiába, egyben rámutat a dalok mozgósító-erejére is.¹²² Az *Emlékezz!* című dal esetében Tiszaeszlár csak a refrénben szerepel: „Pusztul jó világunk, a bűn embert ölet, / Sír Solymosi Eszter, gyilkol a gyűlölet.” A szöveg többi része egy újabb keletű cigányellenes toposzt beszél el: a rasszista narratíva szerint egy ártatlan magyar fiút gyilkoltak meg cigányok. Az 1993-as eset természetesen nem egészen így zajlott: valójában fatális kimenetű önvédelemről volt szó, ahol a konfliktust a skinhead „áldozat” kezdeményezte.¹²³ A tiszaezslári és a kecskeméti eset szélsőjobboldali narratívája rendkívül hasonló elemekből építkezik: mindkettő kiindulópontja egy-egy, előítéleteknek megfelelően értelmezett ügy, jelen van az ártatlan áldozat, az értemi kiterjesztéssel társadalmi csoportként jellemzett bűnös, valamint megfigyelhető a vér központi szerepe. Jellemző a két eset országos, illetve történelmi dimenzióba emelése, a dramatizálást szolgálja a már népdalokban is szereplő újszövetségi párhuzam: Mária egy népdalban Solymosi Eszter anyjának, a dalszövegben viszont a halott fiú anyjának megfelelője („Mint egykor a Szent Szűz fakereszt tövében, / Úgy tartja holt fiát könnyek közt ölben”). Tiszaeszlár és Kecskemét analóg rasszista narratívája és a szélsőjobboldali gondolkodásmódban összekapcsolódó zsidó- és cigányellenesség teszi érthetővé Solymosi Eszter megjelenését a nem vérvádról szóló dal refrénjében.

1994-ben a tiszaezslári temetőben – az önkormányzat asszisztálásával – Solymosi Eszternek jelképes sírt állítottak „»Az én drága kislányom / Solymosi Eszter / emlékére«” felirattal.¹²⁴ A valójában emlékműként funkcionáló sírnál rendszeresen korszorúznak szélsőjobboldali szervezetek.¹²⁵ A tiszaezslári rituálék megfelelőjét Kecskeméten is fellelhetjük: Rajnai Attila 2007-es riportja szerint a kecskeméti szélsőjobboldali demonstráció résztvevői „az egykori tragédia balladaként megzenésített változatára átvonultak Kiss Norbert halálának helyszínére.”¹²⁶ A rockszámok politikai eseményeken való felhasználása azokat a szélsőjobboldali emlékezetpolitika hatékony eszközévé emeli. Láthatóan ezek a dalok nemcsak koncertek közönsége körében fejtik ki hatásukat, hanem alkalmasak szélsőséges tömegek mozgására is.¹²⁷ Az érzelmekre intenzívebben ható zenei műfaj befogadó csoportra gyakorolt hatása ennek megfelelően erőteljesebb lehet, azonban – mint láttuk a *Sakterpolka* és a népdalok esetében is – ez a különbség nem lényegi, pusztán fokozatbeli: a zene, mint médium mozgósító ereje túllép a műfaji korlátokon.

8. KONKLÚZIÓ

Az elemzett művek fényében nyilvánvaló, hogy a tiszaezslári vérvád nemcsak a társadalomtörténet számára nyújt fontos kutatási terepet: kultúrtörténeti jelentősége hasonlóképpen kiemelkedő. Az eset recepciótörténete rendkívül gazdag és sokszínű, magában foglalja mind a kortárs (1882–83) mind a későbbi feldolgozásokat. Ebben a tanulmányban a vérváddal kapcsolatos zeneművek elemzésére szorítottunk, valószínűsíthető azonban, hogy az eset irodalmi, képzőművészeti és filmtörténeti jelentősége a zeneihez mérhető.

A zeneművek külön tárgyalását – a műfaji elhatároláson túl – indokolta azok sajátos jelentésképzése, közönsége és hatásmechanizmusa is. A zenei feldolgozások különlegeseek annyiban, hogy a vérváddhoz kötődő tartalmat egyik vizsgált esetben sem azok dallama hordozta: a népdalok és rockszámok esetében a szöveg, míg a zongorakotta esetében a kép és a cím utalt Tiszaeszlárra.¹²⁸ A zene, mint kommunikációs csatorna azonban megkönnyítette e művek terjedését, szélesebb és tartósabb közönséget biztosított és biztosít nekik, mint például az esethez kötődő ábrázolásoknak. A zeneművek ismételt, közösségben történő előadhatósága pedig lehetővé tette élő hagyományként való fennmaradásukat. A vérvád jelen tanulmány címében jelzett zenei szubkultúrái összefoglalóan jelölik a zeneművek előállítóit, népszerűsítőit és befogadóit. Ezek a szubkultúrák részben egymástól függetlenül, részben egymásra hatva léteztek, illetve léteznek ma is.

Az egyes zeneművek előállítói esetében – vizsgált korszaktól függetlenül – megfigyelhető a politikai mozgalmakkal való összefonódás és a megcélzott társadalmi rétegek igényeinek gazdaságilag jövedelmező kielégítésére tett kísérlet. Az élclapok antiszemita irányzatokkal való kapcsolatát jól jellemezték Istóczy, az Országos Antiszemita Pártot megalapító képviselő idézett mondatai. A vele összefonódó, élclapokat, zongorakottát és antiszemita köteteket is kiadó Bartalits esetében nyilvánvaló, hogy az általa vezetett nyomda az antiszemita igények minél szélesebb termékskálával történő kiszolgálására rendezkedett be. Ezzel szemben a népdalok esetében direkt politikai propagandáról természetesen nem beszélhetünk, azonban a belőlük inspirációt merítő Erdélyi József verse már méltán tekinthető nyilas agitációnak. Erdélyi visszaemlékezéséből kitűnik a vers megírásának és megjelenítésének gazdasági motivációja: a költő meggyőződéses zsidóellenessége megélhetési antiszemitizmussal párosult.¹²⁹ Az Erdélyire építő Egészséges

Fejbőr társadalmi kontextusát hasonlóképpen a szélsőséges politikai szervezetek és a hozzájuk csatlakozó, öndefiníciójuk szerint „nemzeti rock”¹⁰³ együttesek közönsége adják. Amint láttuk, a dalok nemcsak koncerteken adhatók elő, hanem szélsőjobboldali demonstrálók buzdítására is alkalmasak. Valószínűleg – különösen a szélsőjobboldal erekyekultuszának ismeretében – nem elhanyagolható az ezekhez a zenékhez kapcsolódó gazdaság – koncertek, illetve felvételek, emléktárgyak értékesítése – sem.

A különböző műfajú zenék a közönség különböző rétegeit érték és érik el. A célközönség a *Sakterpolka* esetében táncos összejövetelek úri társasága volt: elit csoport. Az élclapokban közölt, aktualizált szövegű népdalok ennél egy fokkal szélesebb réteget értek el: nemcsak a kottaolvasó – vagy társas összejövetelekre járó – közönség számára voltak könnyen elérhetőek, hanem azok számára is, akik ismerték a Tiszaeszlár előtti zsidócsúfoló dallamot. A fennmaradt korai új stílusú népdalok érték el a legszélesebb tömegeket nagy számuk, szerteágazó variációik, valamint széleskörű földrajzi elterjedésük miatt. Ebből adódóan e műfaj kiemelkedő jelentőséggel bír Tiszaeszlár zenei recepciótörténetén belül. A rockegyüttes huszadik század végi dalainak befogadóközönsége ehhez képest egy jóval kisebb, homogénebb csoport, egy nem elsősorban zenei, sokkal inkább politikai elkötelezettség alapján szerveződő szélsőjobboldali szubkultúra. A befogadói csoportok különbözősége miatt nem beszélhetünk egy egységes szubkultúráról, azonban a vérváddhoz kötődő rétegzenei zenei és politikai szempontból is sűrű, összefüggő szövedéket alkotnak.

Az egyes, itt vizsgált zeneművek hatóereje és működési mechanizmusa szorosan összefügg a célközönség különböző rétegeinek jellegével. A polka az úri környezetben elsősorban az „idegen” társadalmi kirekesztéséhez és a vérvád, mint legitim beszédtema felszínén tartásához járulhatott hozzá. Az élclapokban közölt dal és a zikcene-zakcene későbbi népdalváltozatai már kimutathatóan súlyos társadalmi, illetve személyes konfliktusokhoz vezettek. A maga részéről a vérvád népdalokra jellemző éles megfogalmazása a népmesei, mondai és keresztény vallásos elemekkel együtt erősen ágyazta be a hiedelmet a népi kultúra mély struktúráiba. A népdalok elemzett nyelvi sajátosságának pedig – a feltételezett agresszor általános érvényű megjelölése – egyenes következménye volt a vérvád aktualizálhatósága. Ahogy egy, második világháború utáni vérvád kapcsán rámutattunk, a premodern hiedelem továbbélését és aktiválását hatékonyan segítették elő a népdalok, feltételezhető, hogy a tiszzaesz-

lári eset népdalkincsbe és mondákba való beépülése további, 1945 utáni vérvád-esetekben is szerepet játszott. Az itt tárgyalt utolsó műcsoport, a rockegyüttes feldolgozásainak hatékonyságát – egyben társadalmi veszélyességét – a politikailag aktív szélsőséges befogadói csoportok adják, amelyek mobilizálásához láthatóan hatékony eszközt nyújtanak az elemzett dalok.

A tiszzaeszlári vérvád fogadtatástörténetének folyamata történetileg kötött, hű tükrét nyújtja az egyes korszakoknak. Az esettel egyidejű kiadványok a korszak éles politikai hangnemének megfelelően nyíltan antiszemita hangvételűek. Az esettel összefüggésben keletkezett népdalokban kendőzetlenül felbukkanó vérvád nem meglepő sem 1882 után, sem a két világháború között, figyelemreméltó azonban, milyen hangsúllyal jelenik meg a Rákosi- és Kádár-korszak alatt gyűjtött népdalokban – egy olyan korban, amikor nyílt zsidóellenesség csak elvéve jelentkezhetett. Rámutat ez a hivatalos politikai álláspont és a mélyen beágyazódott előítéletek ellentétére. A recepciótörténet utolsó tárgyalt eleme, az Egészséges Fejbőr kódolt antiszemitizmusa – különösen az inspirációt nyújtó Erdélyi-verssel összevetve – a rendszerváltást közvetlenül követő évek mértéktartóbb fogalmazású zsidóellenességének bizonyítéka.

A zeneművek elemzése részleges választ ad arra, hogyan maradhatott fenn és hogyan válhatott a premodern vérvád a magyar szélsőjobboldal mitológiai kulcselemévé. A sajtó híradásaiból, esetleg az ott közölt szövegekből inspirálódó, de mindenképpen sajátos jegyeket mutató népköltészet és a nyílt antiszemita propaganda együttesen tette lehetővé a tárgyalt zeneművek létrejöttét. Tiszaeszlár mélyen beépült a népi hiedelemvilágba: Bartalitsztól Erdélyiig sokan és eredményesen munkálkodtak a vérvád fenntartásán, amely a rendszerváltás után újra az antiszemita emlékezetpolitika része lett.

*

A fenti tanulmány 2013 novemberében készült el, kivonatát 2013. december 12-én adtam elő az Open Society Archives-ban, Németh Hajnal és Kékesi Zoltán *Hamis vallomás* című kiállításának kísérőprogramjaként. A megkésett megjelenés oka, hogy bár a szerkesztőségek minőségi kifogást nem emeltek, a zenei anyagot kultúrtörténeti szempontból vizsgáló írás egy történettudományi folyóirat számára nem volt elég történeti, egy zenetudományi folyóirat számára viszont nem volt elég zenei. Hálás vagyok Fenyő Ágnesnek és Kőbányai Jánosnak, hogy a *Múlt és Jövő*-ben helyet adtak az írásnak, annak ellenére, hogy a lap profiljával ellentétben témája nem a zsidósággal, hanem az antiszemitizmussal kapcsolatos.

JEGYZETEK

- ¹ Köszönöm Fazakas Ágnes, Mátyók Lilla és Mojzer Anna jelen tanulmány kéziratához fűzött kritikai észrevételeit. A tanulmány szempontjából szükségesnek látszik röviden ismertetni az eseményeket: 1882-ben Tiszaeszláron eltűnt egy cselédlány, Solymosi Eszter, hamarosan a helyi zsidókat vádolták meg rituális gyilkossággal, mondván, hogy a lánynak vérét vették a közelgő pészah alkalmából. (Valójában Solymosi Eszter nagy valószínűséggel a Tiszába fulladt.) A falusi szóbeszédből országos ügy kerekedett: koncepció elemeket sem nélkülöző nyomozást követően – amelynek során az egyik vádlott gyermekét, Scharf Móricot hamis vallomásra kényszerítették – 1883-ban bírósági tárgyalásra került sor. A védelmet Eötvös Károly, a később íróként is ismertté vált neves liberális politikus vezette, az Európaszerte nagy port felverő perben végül minden vádlottat felmentettek. Az ügyről nemrégiben jelent meg monográfia: Kövér György: *A tiszaeszlári dráma. Tárvadalomtörténeti látószögek*, Budapest, Osiris, 2011 (továbbiakban: Kövér 2011).
- ² Egyes, főként képzőművészeti, kisebb részt filmes és irodalmi feldolgozásokhoz: Véri Dániel: „A balottak élné” – *Major János világa. „Leading the Dead” – The World of János Major*, Budapest, Magyar Képzőművészeti Egyetem, 2013, 14–29. Egy kortárs zenei feldolgozáshoz: Véri Dániel: „Több szólamban – Verzió egy koncepció perre”, *Balkon* (6) 2012, 22–23.
- ³ Véri Dániel: „Tiszaeszlár: The Site of an Alleged Ritual Murder”, in: *The Challenge of the Object, 35th Congress of the International Committee (CIHA), Postgraduate Program*, Nürnberg, 2012, 150–151.
- ⁴ Jellemző adat, hogy az eset 130. évfordulóján egy országgyűlési képviselő a parlamentben elevenítette fel a vérvádat: „A tiszaeszlári vérvádról beszélt a Jobbik”, *Index*, 2012. 04. 04. http://index.hu/belfold/2012/04/04/a_tiszaeszlari_vervadrol_beszelt_a_jobbik/ [elérve: 2013. 01. 26.]
- ⁵ Szentiványi Marcel: *Sakter-polka*, Budapest, Bartalits Imre (nyomda: Bécs, Spies R. és társa), 1883 [Országos Széchényi Könyvtár, Z 69.817].
- ⁶ Csongor Dénes: „Magyarországi kottacímlepek (1848–1867)”, in: Szabó Júlia (szerk.): *Magyarországi kottacímlepek (1848–1867)*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 2000, 23 (továbbiakban: Csongor 2000).
- ⁷ Az *Österreichische Nationalbibliothek* katalógusa nyomán. Sajnálatos módon a Széchényi Könyvtár gyűjteményének cédulakatalógusa nem tartalmaz kiadó szerinti nyilvántartást, míg a hazai zeneműkiadását tárgyaló monográfia csak 1867-ig tárgyalja a korszakot.
- ⁸ A kották lemezszáma a kiadói nyilvántartást elősegítő azonosító az egyes kiadványok nyomólemezein. Mona Ilona: *Magyar zeneműkiadók és tevékenységük 1774–1867*, Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1989, 16–17.
- ⁹ Csongor 2000, 27.
- ¹⁰ A gyűjteményi bélyegző felirata: „Biblioteca Salesiana Theologica Provinciae S. Stephani Regis”.
- ¹¹ „Szalézi Szent Ferenc Társaság”, in: *Magyar Katolikus Lexikon*, Budapest, Szent István Társulat, 2007, XII, 535.
- ¹² Az idézetek a tanulmányban – a forrásértékű népdalszövegek kivételével – a jellemző fordulatok megtartása mellett a mai helyesíráshoz igazítva szerepelnek. *Borszem Jankó*, 1871. 12. 10., [5].
- ¹³ A dal ismertségére jellemző, hogy a *Bolond Istók* antiszemita vicceket közlő rovatának címe is „Hep-hep” volt. Buzinkay Géza: *Borszem Jankó és társai. Magyar élelapok és karikatúráik a XIX. század második felében*, Budapest, Corvina Kiadó, 1983, 78 (továbbiakban: Buzinkay 1983). A *Borszem Jankó* 1881-es lapparódiaja pedig (*Pásztói Napilap. A pásztói zsidónyúzó egyesület hivatalos közlönye*, felelős főnök: Istóczy Győző), miközben számos alkalommal élcelődik a hep-hepen, egy helyütt annak műfaját csárdásként határozza meg. *Borszem Jankó*, 1881. 10. 09., 8. Hívószóként a hep-hep kapcsolódott korábban más műfajú zenéhez is: erre példa egy *A niürnbergi mesterdalnokok* című Wagner-operára épülő 1872-es paródia (*Hepp, Hepp! oder Die Meistersinger von Nürnberg*, Spremberg, Barry Millington: *Richard Wagner, Bayreuth varázslója*, Budapest, Rózsavölgyi, 2013, 178. (Utóbbira Loch Gergely hívta fel figyelmemet, segítségét ezúton is köszönöm.)
- ¹⁴ Kolosváry-Borcsa Mihály: *A zsidókérdés magyarországi irodalma. A zsidóság szerepe a magyar szellemi életben. A zsidó származású írók névsorával*, Budapest, Stádium, 1943, 256 (továbbiakban: Kolosváry-Borcsa 1943). A tanulmány következő pontjával érdemes összevetni a Gede Testvérek rendszerváltás utáni kiadói tevékenységét, akik reprintben jelentették meg a huszadik század első felének magyar antiszemita irodalmát, így Kolosváry-Borcsa művét is (1999). Utóbbi digitalizált változata megtalálható szélsőjobboldali portálokon is.
- ¹⁵ Kolosváry-Borcsa 1943, 80.
- ¹⁶ *Füstölő*, 1883. 05. 01., 06. 15., 08. 01., 09. 15. stb., mind o. n. A hirdetés németül is megjelent, a *Rebach* lapjain, „Eme- rich Bartalits”-ot feltüntetve kiadóként. *Rebach*, 1883. 06. 01., 09. 01., 12. 01., o. n. [A hirdetések pontos megjelenési helye az egybekötött hirdetési oldalak miatt a mikrofilm alapján nehezen határozható meg.]
- ¹⁷ A lap kéthetente vagy havonta jelent meg, 1886-ban pedig egyáltalán nem.
- ¹⁸ A cég a *Clavis Typographorum Regionis Carpathicae* (V. Ecsedy Judit és Bánfi Szilvia összeállítása: <http://typographia.oszk.hu/>) szerint 1860-ban alakult, így valószínűleg az alapító fiáról lehet szó. Istóczy Győző írja 1881-ben: „Támadt azonban egy »Füstölő«-nk. Bartalits Károly urat, a solid »Bartalits Imre« című könyv-kiadó cég derék, törekvő fiatal főnökét illeti meg az érdem, hogy egy, egyelőre havonként megjelenő »antisemitiko-satyrikus s humoristikus közlöny« megjelenését lehetővé tette, s ez által ügyünknek nevezetes szolgálatot tett.” *12 röpirat*, 1881. 11. 15. (2:2), 33.
- ¹⁹ *Füstölő*, 1884. 07. 16., 3, majd 1885. 05. 16.-ig még számos alkalommal.

- ²⁰ A folyóirat alcíme gyakran változott, a fenti az egyik korai, a lap tartalmát jól jellemző variáció.
- ²¹ Istóczy a következőképpen oszlatja el egy lelkes olvasó félreértését: „A »12 röpirat« s a »Füstölő« között csak az a materiális összeköttetés van, hogy mindkettő egy és ugyanazon nyomdában nyomatik. A »Füstölő« Bartalits úrnak kizárólagos tulajdona, s azért nagyon téved az, a ki azt hiszi, hogy, ha a »Füstölő«-re előfizet, ezzel már eo ipso egyszersmind a »12 röpirat« fenntartási költségeihez is hozzájárult.” *12 röpirat*, 1883. 07. 15. (3:10), 32. Istóczy és Bartalits jó kapcsolatára utal mindenestre, hogy utóbbinál lehetett a *12 röpirat* pályázatán részt vett pályamunkákat átvenni, míg a folyóirat szemelvénnel reklámozta a kiadó egy – nyilvánvalóan antiszemita – kötetét. Az már csak természetes, hogy a lap Ónody Bartalitsnál sajtó alatt lévő kötetéről is hírt adott. *12 röpirat*, 1883. 06. 15. (3:9), 32; 1882. 11. 15. (3:2) 23, 28.
- ²² *Füstölő naptár az 1885. esztendőre*, Budapest, Bartalits Imre, 1883; *Füstölő naptár az 1884-ik zsidó-szökő esztendőre*, Budapest, Bartalits Imre, 1883; *Juden-Kalender für Antisemiten für das Jahr 1885*, Budapest, Bartalits Imre, 1882.
- ²³ Figyelemreméltó az a nyelvészeti lelemény, amellyel a váltaltan antiszemita lapot a jiddis *rebach* (haszon) címre keresztelti. Hasonló tendenciát mutat napjainkban a magukat jiddis kifejezéssel *gój motorosoknak* nevező szélsőjobboldali, antiszemita csoport. Vö. Kálmán László: „A Gój Motorosok elnevezéséről”, *Élet és Irodalom* 51:47 (2007. 11. 23.), 4.
- ²⁴ *Füstölő naptár az 1885. esztendőre*, Budapest, Bartalits Imre, 1883, o. n.; valamint a *Füstölő*-ben számos alkalommal, 1882. 11. 01. – 1883. 09. 15. között.
- ²⁵ Ónody Géza: *Tisza-Eszlár a multban és jelenben*, Budapest, Bartalits Imre Bizománya, 1883.
- ²⁶ *Füstölő*, 1883. 05. 01., 06. 15., 08. 01., o. n.
- ²⁷ Ulrich von Hutten: *Das Judentum in Oesterreich-Ungarn. Eine national-historische Studie*, 1882; M. Gy. [Marcziányi György]: *Solymosi Eszter vagy a tiszaeszlári gyilkosság*, 1882; Máriássy Béla: *Zsidókérdés és uszóra* (Tettye Nándor és társa, nyomda: B.), 1883; Simonyi Iván: „Szabadság, Testvériség, Egyenlőség!” *Országgyűlési beszéd, melyet a tapolczai kérvény folytán a zsidókérdésben 1885 január 20. napján elmondott Simonyi Iván* (Szüts és társa, nyomda: B.), 1883; *Egy antisemita sajtóper. Dr. Nendtvich Károly az esküdtszék előtt és Dr. Rácz Géza védőbeszéde*, 1884.
- ²⁸ *Füstölő*, 1883. 08. 15., 09. 01., o. n.
- ²⁹ Bary József: *A tiszaeszlári bűnper. Bary József vizsgálóbíró emlékiratai*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1933, 289.
- ³⁰ *12 röpirat*, 1882. 07. 15. (2:10), 26.
- ³¹ *Üstökös*, 1883. 09. 16., 9; Bereczky János: *A magyar népdal új stílusa I–IV*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2013, I, 20 (továbbiakban: Bereczky 2013).
- ³² Ezzel kapcsolatban Bereczky a következőt jegyzi meg: „A kirívóan durva szöveg nyilván nem a nép szájáról lett »ellessve«, legföljebb a dallam...” Különösen a későbbiekben elemzendő népdalokkal összevetve nehezen érthető, mely szövegrészre vonatkozhat a „kirívóan durva” jelzős szerkezet. Bereczky 2013, I, 20.
- ³³ „Gáthy Zoltán”, in: Varga Béla (szerk.): *Veszprém megyei életrajzi lexikon*, Veszprém, 1998, 182.
- ³⁴ A szómagyarázatra ld. Koczkás Sándor, Kispéter András (szerk.): *Ady Endre összes versei*, Budapest, Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 1995, III, 451 (továbbiakban: Koczkás–Kispéter 1995).
- ³⁵ Ekkoriban Zala vármegyéhez tartozott a Balaton-felvidék nagy része is.
- ³⁶ Kövér 2011, 424–28. „Vesztegetési ügygel” volt dolga a dalt közlő *Üstökös*-nek is. 1882 augusztusában szerepelt a lapban egy egész oldalas karikatúra, amelyen Kozma Sándor főügyész asztala alatt egy pénzeszsákok szorongató zsidó bújik meg (*Üstökös*, 1882. 08. 27., 5). A becsületsértő ábrázolás miatt Kozma panaszt tett, a Hírlapírói Egyesület lapot elítélő határozatát szeptemberben kénytelen volt közzélni az *Üstökös* (*Üstökös*, 1882. 09. 10., 11; Buzinkay 1983, 72).
- ³⁷ *Felmászott a kecske a fára* és hasonló sorkezdetre több példa is akad, azonban ezeknek a daloknak további részei nem egyeznek az élclapbeli változattal. Bereczky 2013, I, 713–14 (151. típus); MTA Zenetudományi Intézet, Népzenei Archívum, 2132-32/0 mappa.
- ³⁸ *Üstökös*, 1883. 10. 07., 10.
- ³⁹ *Függetlenség*, 1883. 09. 30., 2, 10. 01., 1.
- ⁴⁰ *Füstölő*, 1883. 11. 01., 7.
- ⁴¹ A *Bolond Istók* egy 1882-es számában (06. 04., 4–5.) jelent meg az a négyrészes illusztráció, amelyből az egyiket a *Füstölő* újraközölte (1882. 09. 01., o. n.), a szintén Bartalits által kiadott „M. Gy.: *Solymosi Eszter vagy a tisza-eszlári gyilkosság*” reklámjaként.
- ⁴² Bartalits, ha máséra nem is, saját jogaira kényesen ügyelt: „Nachdruck verboten”. Figyelmet érdemel a fordítás ötödik versszakának első fele: „Was hat der Schächter für einen großen Wanst? / Komme heraus Esther, wenn du noch kannst!”, a nagy hasú zsidó ugyanis a későbbiekben elemzendő népdalok kulcsszereplője. *Rebach*, 1883. 11. 01., 1.
- ⁴³ A címadó sor egyben a vers refrénje. *Bolond Istók*, 1883. 08. 13., 2.
- ⁴⁴ Ez kétszer jelent meg: a dal első közlését követő számban, illetve a másodközlés melletti oldalon. *Üstökös*, 1883. 09. 23., 11; 1883. 10. 07., 11. Ekkoriban az élclapok előfizetési felhívásai általában aktuális eseményekre – 1882–83-ban gyakran a vérvádra – utaló, képpel és szöveggel ellátott humoros hirdetések voltak. További, Tiszaeszlár-témájú előfizetési felhívások: *Üstökös*, 1882. 09. 17., 11; *Bolond Istók*, 1882. 06. 18., 10.
- ⁴⁵ A teljes szöveg: „Zikczene... zakczene... / (Érzékenyen!) // Hajlik a vessző tizenkétfelé, / Jár az »Üstökös« minden táj felé; / Zikczene, zakczene... gój, avagy zsidó, / »Üstökös« csak az olvasni való. // Ne olvasd pénzed, olvasd »Üstökös«-t, / Olvasatlan küld be a két flórödöt, / Mert: / Zikczene, zakczene, ... gój avagy zsidó / »Üstökös« potyára nem kapható. // Az »Üstökös« ujságok kis királya, / Kéretik be az ő czivillistája; /

- Zikczene... zakczene... gójok és zsidók, / Küldjétek be a prae-numerációt." Nemcsak cím és a refrén utal zikcene-zakcene dalra: „A zsidó kis király a faluba” kezdősorra megy vissza „Az »Üstökös« ujságok kis királya” részlet is.
- ⁴⁶ Jókai – éppen a korábban említett Kozma-üggyel kapcsolatban – kifogásolta az általa alapított lap figurájának használatát. Ezért határozta el a szerkesztő, Szabó Endre, hogy átnevezi a Kakas Mártonra emlékeztető Kakas Marczit Magyar Kakasnak. *Üstökös*, 1882. 09. 10., 10; vö. Buzinkay 1983, 71–72.
- ⁴⁷ Az *Üstökös* előfizetési felhívásához hasonló a szombathelyi *Herkó Péter* fejléce (négy szám maradt fenn a lapból 1882 október–novemberéből). Egy szerzetesi csuhát viselő alak jobb lábával egy nemesi öltözetű férfit billent fenéken, míg balkezevel egy pajeszos zsidó figurát csíp fülön. Előbbinél a felirat „Hop-Hopp!”, utóbbinál „Hep!-Hepp!”, amely nyilván a korábban már említett zsidóellenes dalra megy vissza.
- ⁴⁸ 2132-23/0 jelzésű dossziében található minden, ebben a pontban elemzett népdal. Vö. Berezky 2013, I: 709–11 (149. típus). Ehelyütt szeretném megköszönni Berezky Jánosnak, hogy 2012-ben útbaigazított az élclapokban talált dallam archívumbeli változataihoz, valamint Loch Gergely segítségét a ZTI gyűjteményében való tájékozódásban.
- ⁴⁹ Berezky János: „A korai és a kifejlett új stílus”, *Zenatudományi dolgozatok 1992–1994*, Budapest, MTA Zenatudományi Intézete, 1994, 229, 234–35 (továbbiakban: Berezky 1994). Vö. Berezky János: „A magyar népzene új stílusa” *Ethnographia* 115:4 (2004), 373–74 (továbbiakban: Berezky 2004).
- ⁵⁰ Berezky 1994, 234.
- ⁵¹ 62103, Menyhe, Nyitra, Szlovákia, 1909, Kodály Zoltán: „Ennek a zsidónak nincsen Jézusa / Nincs is annak a menyhe jussa / Van neki egy rongyos bocskora / Azon csúszik le a pokolba.” Előbbinek egy változata „népies szólásmód” megjelöléssel szerepel: Flesch Ármin: *A zsidó a magyar közmondásban*, Budapest, Franklin Nyomda, 1908, 12: „A zsidónak nincs Krisztusa, nincs is annak menyben jussa, van neki egy zöld papucs, azzal csúszik a pokolba.”
- ⁵² A dalokra a későbbiekben leltári szám szerint hivatkozom, részletes adataik a következők (leltári szám, település, megye, gyűjtés éve, adatközlő életkora, gyűjtő neve): AP 1075/e, Pápasalamon, Veszprém, 1954, 57é, Kerényi György
AP 3025/c, Nyárad, Veszprém, 1959, 88é, Gábor J.
AP 3566/i, Csitár, Nógrád, 1959, 78é, Kiss Lajos
AP 6818/g, Döbrököz, Tolna, 1968, 61é
AP 8257/e (Szegedi Múzeum 27. sz. henger), Kiszombor, Csongrád, 1951, 68é, Szeghy E. – Péczely Attila
6852/00240, 1925, 64é, Kiskomárom, Zala, Péczely Attila
6856, Balatonederics, Veszprém, 1932, 49é, Seemayer Vilmos
6860, Hódmezővásárhely, Csongrád, 1931, 26é, Péczely Attila
14.948, Mohács, Baranya, 1938, 56é, Schneider Lajos
20.788/1, Hódmezővásárhely, Csongrád, 1960, 82é, Péczely Attila
20.788/2, Hódmezővásárhely, Csongrád, 1960, 82é, Péczely Attila
25.540, Rétfalu, Verőce (Horvátország), 1960, 88é, Kiss Lajos
62099, Szalafő, Vas, 1961, 60é, Vikár László
62101, Kustánszeg-Parasza, Zala, 1951, 52é, Bartók János
62102, Pákoz, Fejér, 1955, 78é, Kiss Lajos
62105, Boldogkőváralja, Borsod-Abaúj-Zemplén, 1959, 61é, Sztareczky Zoltán
62108, Tiszakarád, Borsod-Abaúj-Zemplén, 1949, 28é, Pócsi István, Szabó Imre
62113, Hódmezővásárhely, Csongrád, 1960, 81é, Péczely Attila
62115, Tetétlen, Hajdú-Bihar, 1956, 50é, Szabóné
- ⁵³ Részleges szövegegyezések: a későbbiekben elemzendő aratásmotívum zsidó szereplőkkel, de nem egyiptomi helyszínnel (52779, Menyhe, Nyitra, Szlovákia, 1985, 85é, Ürge Mária); négy soros népdal „zikcere-zakcere, te bűdös zsidó” részlettel, de Tiszaeszlárra utaló elem nélkül (62110, Kiskunhalas, Bács-Kiskun, 1956, 65é, Szomjas).
- ⁵⁴ Éppen ilyeneket használt fel Berezky az új stílus kialakulásának felvázolására: 1848–49, Garibaldi-nóták, 1866-os porosz-osztrák-olasz háború, 1878-as boszniai hadjárat, 1861-ben megnyílt nagykanizsai vasút, Tiszaeszlár. Berezky 1994, 229–35; Berezky 2004, 368–74.
- ⁵⁵ 20.788/2. Ezzel szemben két, Ortutay Gyula által gyűjtött, a későbbiekben tárgyalandó népdal néven nevezi a „gyilkost”, azonban e dalok narratívája – talán éppen a Tiszaeszlárhoz való közelség miatt is – nagymértékben különbözik.
- ⁵⁶ AP 6818/g.
- ⁵⁷ 62099, 6856, AP 3025/c, 6860, 62113, 20.788/1.
- ⁵⁸ 62101, AP 6818/g, 1075/e, 62105, 62115. Ezt a változatot ismeri egy Chilébe emigrált magyar zsidó (!) család is. („Ennek a zsidónak de nagy hasa van, / Talán a Solymosi Eszter benne van.”) Nadia Grosser Nagarajan: *Pomegranate Seeds. Latin American Jewish Tales*, Albuquerque, University of New Mexico Press, 2005, 68.
- ⁵⁹ 62099: „ipcini-apcini”; 62101: „zikszene, zakszene”; 25.540: „áncene, zváncene”; AP 6818/g: „zikcini-zakcini”.
- ⁶⁰ 6856, 14.948, 62099, 62101: „te kutya zsidó”; AP 6818/g, AP 8257/e, 6852, 20.788/1, 25.540, 62102: „te bűdös zsidó”.
- ⁶¹ 62115; Ortutayt ld. később.
- ⁶² 62105, 20.788/1.
- ⁶³ Keresztény vér: AP 6818/g, 25.540, 62101, 62102; magyar vér: 14.948, 62099; „Esztika” vére: 6852.
- ⁶⁴ 62099.
- ⁶⁵ Mózes kapcsolódhatna ide a pézszahi történeten keresztül is, azonban valószínűbb, hogy a „Mózes-hitű” kifejezés magyarázza a zsinagóga Mózes templomaként történő szerepeltetését.
- ⁶⁶ Pelle János: *Az utolsó vérvádak. Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet-európai történetéből*, Budapest, Pelikán Kiadó, 1995, 258–59 (továbbiakban: Pelle 1995).
- ⁶⁷ Dobos Ilona: „Solymosi Eszter”, in: Ortutay Gyula (szerk.):

- Magyar néprajzi lexikon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981, IV, 466.
- ⁶⁸ 62108.
- ⁶⁹ 62108, 62115. Utóbbi változatot egy bába énekelte, talán foglalkozásától nem teljesen függetlenül.
- ⁷⁰ Antti Aarne – Stith Thompson: *The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography*, Helsinki, 1961, 125 (333. típus).
- ⁷¹ 6856.
- ⁷² 6860.
- ⁷³ 62113, 14.948, 6860.
- ⁷⁴ Utóbbira ld. Bruno Bettelheim: *A mese bővítele és a bontakozó gyermeki lélek*, Budapest, Gondolat, 1985, 246 (továbbiakban: Bettelheim 1985).
- ⁷⁵ Bettelheim 1985, 248–49.
- ⁷⁶ AP 3025/c.
- ⁷⁷ Kövér 2011, 334.
- ⁷⁸ 62099, 62102, 6856, 14.948, 25.540.
- ⁷⁹ Érdekes egybeesés a pészah aratási ünnep funkciója, de nem valószínű, hogy a népdalokban ennek lenne köszönhető az egyiptomi aratás motívumának megjelenése.
- ⁸⁰ 62099.
- ⁸¹ 62102.
- ⁸² 6856. Az adatközlő 1884-ben még csak egy éves volt, mindenesetre ezzel a kerettörténettel együtt hagyományozódott rá a dal. A népdalokban a kardját zsidóba akasztó huszáron kívül akad még egy fegyveres szereplő: „Jön a muszka, meg egy valaki / Aki a zsidókat mind kiheréli.” (62101) Kérdés, hogy itt az első világháborúhoz köthető-e a versszak keletkezése, vagy éppen az orosz pogromokra utal. A dal és a katonaság összefüggésének egy további epizódját ld. később, A „zikcene-zakcene” utóélete részben.
- ⁸³ 62105, 20.788/1. Nota bene, nem lehetetlen, hogy a sárga bugyogó fordulatnak eredetileg lehetett jelentése, tekintettel a színre – a középkorban a zsidók megkülönböztetésére használt sárga folt – és a ruhadarab keleti jellegére (török bugyogó).
- ⁸⁴ Ady Endre: „Fő a felekezeti béke” (első közlése: *Szabadság*, 1900. 08. 29.), in: Vezér Erzsébet (szerk.): *Ady Endre összes prózai művei. Újajcikkék, tanulmányok*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990, I, 556–57 (továbbiakban: Vezér 1990).
- ⁸⁵ Pelle 1995, 258–59.
- ⁸⁶ Ortutay Gyula: *Mondotta: Vince András béreslegény, Máté János gazdalegény. Nyíri, rétközi balladák, betyár- és jubásznóták*, Szeged, Délmagyarország, 1933, 40–41 (továbbiakban: Ortutay 1933). Az átírásnál nem követtem a tájszólás szerinti jelölést.
- ⁸⁷ Sánta Brennerhez és Braun Lévihez: *Egyetértés*, 1883. 06. 18.; Lévi Lipóttal való azonosításhoz: *Egyenlőség*, 1883. 04. 22., 4.
- ⁸⁸ Pelle János: „Tiszaeszlár visszhangja. Vérvádhisztériák a magyar sajtóban (1882-től 1918-ig)”, in: Győri Anna (szerk.): *Vérvádak üzenete*, Budapest, Minoritás Alapítvány, 1996, 43.
- ⁸⁹ Változatai: Bereczky 2013, II: 1119–20 (387/B. típus); MTA ZTI, Népzenei Archívum, 2838-67 sz. dosszié.
- ⁹⁰ Ág Tibor, Barsi Ernő, Koncsol László: *Kemény a föld a patonyi határba’. Dióspatony népzenei hagyományja*, Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 1997, 126. sz.
- ⁹¹ Az egyik, egyiptomi motívumos népdal esetében (25.540) tette hozzá az adatközlő: „Ezt megtiltotta Ferenc József.”
- ⁹² Ortutay 1933, 79.
- ⁹³ Kövér 2011, 320.
- ⁹⁴ Kövér csak a hetedik versszakot idézi, amelynek azonban nincs nyoma Ortutaynál. A Farkas név gyakorisága miatt kideríthetetlen, vajon az első adatközlő, Farkas Andrásné Farkas Júlia rokona lehetett-e. Kövér 2011, 416–17; *Szabolcsme-gyei Közlöny*, 1882. 06. 29. [nem fellelhető], újraközlése 1883. 08. 16., 1., valamint rövidítve: *Függetlenség*, 1882. 08. 19., 2.
- ⁹⁵ Bereczky 1994, 234.
- ⁹⁶ „When I was a child and tattled on my younger sister, my mother would admonish me: »Don’t be a Morris Scharf!«” A kötet – egy Tiszaeszlárról szóló ifjúsági regény – is ennek a mondásnak köszönheti létrejöttét. Eva Wiseman: *Puppet*, Tundra Books, Toronto, 2012 (első kiadás: 2009), o. n. (Acknowledgements). Wiseman Pápán született, gyermekkorában, 1956-ban vándorolt ki családjával Kanadába. A „Ne légy Scharf Móric!” szólást említi Blaskó Ágnes is 2002-ben, Tiszaeszlárral foglalkozó óraleírásában: <http://www.communication.hu/doktoriprogramok/kommunikacio/resztvevok/blaskoagiemei/verzio/verziokurzus.htm> [elérve: 2013. 09. 30.]
- ⁹⁷ Engel Tevan István grafikusművész özevegye, Róna Erzsébet közlése szerint nagyapja mondta ezt a rosszul viselkedő gyerekekre. Róna Erzsébet nagyapja 1883-ban született, tiszai fakereskedő családban. (A szerző interjúja, 2012. 08. 23.) Az esethez közeli helyszín és foglalkozás – ld. a perben meghurcolt tutajosokat – hozzájárulhatott a mondás kialakulásához, és erősíthette annak fennmaradását.
- ⁹⁸ Elie Wiesel: *Minden folyó a tengerbe öiet*, Budapest, Esély Könyvklub, 1996, 31. Erre a momentumra Andrei Oi teanu hívta fel a figyelmet: Andrei Oi teanu: *A képzeletbeli zsidó a román (és a kelet-közép-európai) kultúrában. Imagológiai tanulmány*, Kolozsvár, Kriterion, 2005, 352.
- ⁹⁹ *Függetlenség*, 1882. 12. 21., 3.
- ¹⁰⁰ 62101.
- ¹⁰¹ Kövér 2011, 561–64.
- ¹⁰² Kövér György: „Egy igazi restauráció. Tisztújítás Szabolcsban 1883 végén”, *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 45:4 (2010), 425, 435, újraközölve: Kövér 2011, 583, 593.
- ¹⁰³ *Függetlenség*, 1883. 10. 09., 2; *Debreczen-Nagyváradai Értesítő*, 41:42 (1883. 10. 14.), 1.
- ¹⁰⁴ *Függetlenség*, 1883. 10. 09., 3–4.
- ¹⁰⁵ „Istóczy Győző védbeszéde a Fuchs-Drozdy-féle sajtóperben, a budapesti sajtóbírótság előtt, 1884. december 16-án”, *12 röpirat*, 5:4 (1885. 01. 15.), 123.
- ¹⁰⁶ *Zalai Közlöny*, 23:18 (1884. 03. 02.), 3.
- ¹⁰⁷ Mikszáth Kálmán: „Glavina Lajos és Rabagas”, in: Rejtő István (szerk.): *Mikszáth Kálmán összes művei, 67. kötet. Cikkék és karcolatok XVII. 1882–1883*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969, 286.

- ¹⁰⁸ Jókai Mór: *A gazdag szegények I–II*, Budapest, Révai, 1890, I: 115.
- ¹⁰⁹ *Országos Hírlap* 1899. 01. 08., 11. [A cikk a másodfokú ítéletet követően számol be az esetről.]; „Talán csönd lesz”, *Egyenlőség*, 1897. 10. 10., 10. [A cikk a párbajt követően íródott.] Tanulmányában az *Egyenlőség*-beli írást zsidókat érintő párbajesetek sorában idézi minden további megjegyzés nélkül: Avigdor Löwenheim: „Zsidók és párbaj”, *Múlt és Jövő* 4 (1992), 90.
- ¹¹⁰ Vezér 1990, I, 556.
- ¹¹¹ Koczás–Kispéter 1995, III, 97 (első közlése: *Budapesti Napló*, 1907. 08. 25.) „Zikcene, zakcene satöbbi // Rossz szívem és százszor rossz vérem / Dobog, zuhog, mindig fehéren. // Dobog, zuhog, egy kicsit kába / És vár valamit mindhiába. // Várja a nagy, nagy, nagy időket, / Várja az új, királyi nőket. // Ami szépség van, ami álom, / Azt mind, azt mind náluk találom. // Zikcene, zakcene, félek, / Övék a sors, a nő, az élet.”
- ¹¹² Lengyel András: „Egy »antiszemita« (?) Ady-vers. »Zikcene, zakcene, satöbbi«”, *Holmi*, 7 (1996), 956–63.
- ¹¹³ Lengyel Géza: *Ady a műhelyben*, Budapest, 1957, 277.
- ¹¹⁴ Erdélyi visszaemlékezése nyomán, egy 2013. 04. 06.-i tiszaezslári gyűlésen helyezte ifj. Tompó László antiszemita narratívába az Ortutay Gyula gyűjtésében szereplő népdalokat. (A nagy igyekezetben egy, a „zsidó” szót előítélet nélkül – „zsidó orvos” – szerepeltető, nem Tiszaezslárról szóló népdal is bekerült az érvelésbe.) <http://hunhir.info/index.php?pid=hirek&id=63534> [elérve: 2013. 09. 30.]
- ¹¹⁵ Erdélyi József: „Solymosi Eszter vére”, *Virradat* 1937. 08. 02., 5. Néhány ponton módosított szöveggel: Erdélyi József: *Emlék*, Budapest, Magyar Élet, 1940, 304–306.
- ¹¹⁶ Bálint György: „Az »Erdélyi-ügy«”, in: Bálint György: *A toronyőr visszapillant. Cikk, tanulmányok, kritikák*, Budapest, Magvető, 1966, II, 101. [Eredeti közlése: *Pesti Napló*, 1937. 08. 10., 9.]
- ¹¹⁷ Pelle 1995, 258.
- ¹¹⁸ Erdélyi József: *Fegyvertelen. Önéletrajz*, Budapest, Turul, 1942, 193 (továbbiakban: Erdélyi 1942). Az idézet így folytatódik: „Érdekes, hogy Ortutayt nem hogy nem támadta, hanem ünnepelte a pesti zsidóság. Neki, a szegedi makabeus rohamcsapat nemesineves élharcosának, szabad volt csokorba szedni az antiszemita népdalokat, nekem nem lett volna szabad (!) Solymosi Eszter véréről verset írnom.” Ortutay természetesen nem antiszemita szövegeket gyűjtött, hanem egy terület népdalait, figyelemre méltó mindenestre, hogyan próbálja Erdélyi a néprajzi kiadvánnyal legitimálni saját antiszemitizmusát.
- ¹¹⁹ Ortutay 1933, 79; Erdélyi 1942, 197.
- ¹²⁰ Száztíz év elteltére utal ugyanis a szöveg: „Múlik az idő, fakul a kép, száztíz év kínjai között, / Mit nyakunkba zúdít a nép, a szegény, az üldözött.”
- ¹²¹ A *Csodaszarvas* című album további két dalszövege szintén antiszemita tartalmú, a korra jellemzően azonban mindkettő csak kódolt zsidózást tartalmaz. A borítón szemérmesen csak „Dr. M...” címmel jelzett szám a fogorvos (!) Mengelet dicséri: „Hidd el, ő a legjobb fej ebben a szakmában, / Sőt még engedményt is kapsz, ha pisze orrod van.” Az *Új lángot visz a szél* már egyértelműbben fogalmaz, bár szintén kerül a zsidó szó használatát: „Űzzük ki innen kufárok hadát, / Kaftánon száradjon vér!” Nota benne, a kaftán kifejezés használatát szintén inspirálhatta Erdélyi: „Ítélt a bíró: elmehetnek / a reszkető kaftánosok.”
- ¹²² A hanglemezhez tartozó füzet szerint mind a *Hiába szív*, mind az *Emlékezz!* szövegét Domokos Endre János írta, aki később a „Vér és Becsület” nevű, neonáci szervezet egyik vezetője lett, amely 2002-es, hivatalos megalakulásától 2005-ös, bíróság általi felosztatásáig működött ezen a néven. Ugyanő elemezte hosszasan 2013. 04. 06.-án egy tiszaezslári szélsőjobboldali gyűlésen sajátos, antiszemita narratívába helyezve Krúdy Gyula regényét, *A tiszaezslári Solymosi Esztert* és Erdély Miklós *Verzió* című filmjét (1979–81). <http://www.youtube.com/watch?v=J-PHQIol2yM> [elérve: 2013. 08. 31.]
- ¹²³ Rajnai Attila: „A harag szabad napja”, *Élet és Irodalom*, 51:36 (2007. 09. 07.), 7 (továbbiakban: Rajnai 2007).
- ¹²⁴ Fénykép a sírkőről: Borbély Tünde: „Történelmi esemény – közösségi emlékezet: a tiszaezslári Solymosi Eszter népmondahőssé válása”, *Néprajzi Látóhatár* 14:3–4 (2005), 149 (teljes tanulmány: 127–149). A tanulmány hangzatos megfogalmazású címe ellenére elenyésző mértékben tartalmaz új eredményeket (ilyenek a Tiszaezsláron készített interjúk), jelöletlen átvételeket (így például Eötvös Károly *A nagy per* című regényéből) viszont annál inkább.
- ¹²⁵ Dési János: „Vérvadtörténet a MIÉP-től. Solymosi Eszter sírjánál elevenítették fel a régi vádakát Csurkákék”, in: Dési János, Gerő András, Szeszlér Tibor, Varga László (szerk.): *Antiszemita közbeszéd Magyarországon 2002–2005-ban. Jelentés és dokumentáció*, Budapest, B'nai B'rith, 2004, 123–34. A sírt „a Magyar Nemzeti Arcvonal nevű hungarista-nemzetiszocialista szervezet évente megkoszorúzza.” Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon I–II.*, Pozsony, Kalligram, 2012, II, 249–50.
- ¹²⁶ Jellemző módon a felszólalók egyike az alkalmat arra használta fel, hogy egy másik ügyet kiáltson ki „rituális zsidó gyilkosság”-nak. Rajnai 2007, 7.
- ¹²⁷ A feltételezhető közönségről és a koncertek hangulatáról hiteles képet nyújt Kriza Bori egy hasonló irányultságú együttesről, a *Romantikus Erőszak*ról forgatott dokumentumfilmje, a *Dübbörög a nemzeti rock*. Metaforum Film, 2007, 70' (továbbiakban: Kriza 2007).
- ¹²⁸ A korai új stílusú népdalok esetében a korábbi zsidócsúfolóra épült az új változat. A dallam azonban nem hordoz kizárólagos jelentést, hiszen – feltehetően később – számos, vérvadtól független szöveg is keletkezett ugyanerre a dallamra. (Vö. MTA Zenetudományi Intézet Népzenei Archivuma, 2132-23/0 dosszié.)
- ¹²⁹ Erdélyi 1942, 192–98.
- ¹³⁰ Kriza 2007.